

Η πρόσληψη της *Filosofia Morale* [Ηθικής Φιλοσοφίας]

του Ludovico Antonio Muratori

στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού:

μια μελέτη περίπτωσης διακειμενικών σχέσεων και δημιουργίας κανόνα

Ηλίας Σπυριδωνίδης
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
spyridin@hotmail.com

Περίληψη: Στη διάρκεια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού πραγματοποιήθηκαν σπουδαίες μεταφράσεις από τα ιταλικά στα ελληνικά, παρά τις αντίξοες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες υπό τον Οθωμανικό ζυγό. Μια τέτοια περίπτωση είναι η μετάφραση της *Filosofia morale* του Ludovico Antonio Muratori (1672-1750) από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα (1725-1800 ή 1804), ο οποίος θεωρείται ένας από τους εξέχοντες εκπροσώπους του κινήματος του Διαφωτισμού στην Ελλάδα. Η μετάφραση του Μοισιόδακα με τίτλο *Ηθική Φιλοσοφία*, εντοπίστηκε στη βιβλιοθήκη του κοζανίτη λογίου Χαρισίου Μεγδάνη (1768-1823), συγγραφέα της ηθικοφιλοσοφικής πραγματείας *Λύχνος Διογένους ή Χαρακτήρες Ηθικοί* (Βιέννη, 1818). Η παρούσα μελέτη περίπτωσης αποτελεί ένα μέρος της διδακτορικής διατριβής *Η ιταλική πολιτισμική επιρροή των μεταφράσεων στην Κοβεντάρειο δημοτική βιβλιοθήκη Κοζάνης*¹ η οποία ολοκληρώθηκε το 2012. Το θέμα της διακειμενικότητας της *Filosofia morale* του Ludovico Antonio Muratori εξετάστηκε στην προαναφερθείσα διδ. διατριβή (Σπυριδωνίδης, 2012) και λόγω των προεκτάσεών του επανερχόμαστε σ' αυτό

¹ <http://ikee.lib.auth.gr/record/129729/files/GRI-2012-9110.pdf> (ανακτήθηκε 27/02/2018).

εκ νέου. Η μελέτη διερευνά τις διακειμενικές σχέσεις ανάμεσα στο πρωτότυπο του Muratori, τη μετάφραση του Μοισιόδακα και το *Λύχνο Διογένους ή Χαρακτήρες Ηθικοί* του Μεγδάνη, καθώς και τη δημιουργία κανόνα στο Νεοελληνικό πολιτισμικό σύστημα εισαγωγής. Τα νέα στοιχεία που προστίθενται αφορούν το έργο του Ανδρέα Λασκαράτου *Ιδού ο άνθρωπος ή Χαρακτήρες* (1886), στο οποίο παρουσιάζονται 126 ηθικοί χαρακτήρες, και από το οποίο προκύπτουν διακειμενικές σχέσεις με τα προηγούμενα διευρύνοντας το υπάρχον μακροκείμενο.

Λέξεις κλειδιά: διακείμενο, μακροκειμενικές σχέσεις, κανόνας, πολιτισμικό σύστημα εισαγωγής, Muratori, Μοισιόδακας, Μεγδάνης.

Abstract: During the Neohellenic Enlightenment period, great translations from Italian to Greek took place, despite the adverse political, economic and social conditions which prevailed under the Ottoman rule. Such a case is *Filosofia morale*, written by Ludovico Antonio Muratori (1672-1750) and translated by Iosipos Moisioudax (1725-1800 or 1804), who is considered to be one of the prominent representatives of the Enlightenment movement in Greece. Moisioudax's translation, entitled *Ηθική Φιλοσοφία*, was found in the library of the scholar Harisios Megdanis (1768-1823), writer of the moral philosophy treaty *Λύχνος Διογένους ή Χαρακτήρες Ηθικοί* (Vienna, 1818). This case study constitutes a part of the doctorate thesis *Η ιταλική πολιτισμική επιρροή των μεταφράσεων στην Κοβεντάρειο δημοτική βιβλιοθήκη Κοζάνης* (The Italian cultural influence of the translations in Koventareio's municipal library of Kozani) which was completed in 2012². The issue of intertextuality of Ludovico Antonio Muratori's *Filosofia morale* was examined in the above mentioned doctorate thesis (Spyridonidis, 2012) and due to its extensions we return to it again. The study

² <http://ikee.lib.auth.gr/record/129729/files/GRI-2012-9110.pdf> (ανακτήθηκε 27/02/2018).

explores the intertextual relations between Muratori's original text, Moisiodax's translation and Megdani's *Λύχνος Διογένους ή Χαρακτήρες Ηθικοί*. It also traces the creation of a canon in the Neohellenic cultural system of introduction. The new elements added are related to the work of Andreas Laskaratos, *Ιδού ο άνθρωπος ή Χαρακτήρες* (1886), in which are presented 126 moral characters, and from which result intertextual relations with the previous ones, expanding the existing macro-text.

Key words: intertext, macrotextual relations, canon, cultural system of introduction, Muratori, Moisiodax, Megdanis.

1. Εισαγωγή

Η μελέτη περίπτωσης στη μεθοδολογία της έρευνας, αποτελεί ένα μεθοδολογικό εργαλείο ανάλυσης συγκεκριμένων περιπτώσεων μεταφράσεων των οποίων τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα δεν είναι γενικεύσιμα. Στόχος της παρούσας μελέτης περίπτωσης είναι η απόρριψη ή επιβεβαίωση της υπόθεσης της άσκησης πολιτισμικής επιρροής της μετάφρασης της *Filosofia morale* στο Νεοελληνικό πολιτισμικό σύστημα. Σύμφωνα με την Woodsworth (RETS, 1998:105) οι μελέτες περιπτώσεων της διάδοσης και πρόσληψης των μεταφράσεων σημαντικών κειμένων ανά τον κόσμο, αποτελούν μία από τις βασικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις για τη μελέτη της ιστορίας των μεταφράσεων. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας αναλύεται η πρόσληψη της μετάφρασης του έργου *Filosofia morale* του Ludovico Antonio Muratori στο Νεοελληνικό πολιτισμικό σύστημα εισαγωγής, ενώ παράλληλα διερευνάται η διακειμενικότητα και η δημιουργία κανόνα στον πολιτισμό εισαγωγής.

Η διερεύνηση της διακειμενικότητας αποτελεί την ποιοτική διάσταση της πολιτισμικής επιρροής των κειμένων ενός πολιτισμικού συστήματος προς ένα άλλο.

2. Ο Ludovico Antonio Muratori (1672-1750) και το πρωτότυπο κείμενο της *Filosofia morale*

Ο Ludovico Antonio Muratori γεννήθηκε στις 21 Οκτωβρίου 1672 στη Vignola μια μικρή πόλη στις όχθες του ποταμού Panaro ανάμεσα στη Μόντενα και τη Μπολόνια της Emilia Romagna. Έζησε 78 χρόνια, αφιερώνοντας τη ζωή του στην ιστορική και φιλοσοφική επιστημονική έρευνα και πέθανε στη Μόντενα στις 23 Ιανουαρίου 1750. Ο L. A. Muratori υπήρξε σπουδαίος συγγραφέας, ιστορικός, φιλόσοφος, βιβλιοθηκονόμος, νομομαθής και διανοούμενος της εκκλησίας με χαρακτήρα ήπιο, μετριοπαθή και ευγενικό. Εξαιτίας του τεράστιας σημασίας συγγραφικού του έργου στον τομέα της ιστορίας, δίκαια χαρακτηρίστηκε ως ο πατέρας της ιταλικής ιστοριογραφίας. Επίσης, ο Francesco De Sanctis (1988:279) θεωρούσε τον Muratori ως τον μεγαλύτερο κριτικό της Ιταλίας.

Εικόνα 1. Προσωπογραφία του Ludovico Antonio Muratori (ανακτήθηκε στις 30/11/2017 από: http://it.wikipedia.org/wiki/Ludovico_Antonio_Muratori)

Σύμφωνα με τον Asor Rosa (1985:679) ο Muratori προερχόταν από αγροτική οικογένεια, έμαθε τα πρώτα του γράμματα στην πόλη καταγωγής του τη Vignola και έπειτα σε ηλικία δεκατριών ετών συνέχισε τις σπουδές του στη Μόντενα στο σχολείο των Ιησουϊτών. Ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο κολλέγιο των ευγενών San Carlo, λαμβάνοντας πτυχίο στη Φιλοσοφία το 1692 και στη Νομική το 1694. Κατά το Dotti (1993:320) ο Muratori είχε ιδιαίτερη προτίμηση στους κλασικούς Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς και έντονο πάθος με την κλασική περίοδο της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Για το λόγο αυτό μελετούσε την ελληνική γλώσσα και παράλληλα ανέπτυξε μια αδυναμία προς τις τέχνες, τη λογοτεχνία και την ιστορία. Σύμφωνα με το Dotti (1993:320), αρωγός του Muratori στην εκπαίδευσή του ήταν ο Benedetto Bacchini, ιστορικός, βιβλιοθηκάριος του δούκα της Μόντενα και ηγούμενος της μονής του Αγ. Πέτρου της Μόντενα. Ο Bacchini σύστησε τον Muratori στον Carlo Borromeo στο Μιλάνο, με αποτέλεσμα να παραμείνει για πέντε χρόνια μελετώντας στην Αμβροσιανή βιβλιοθήκη εργαζόμενος παράλληλα ως βιβλιοθηκάριος από το 1695 έως το 1700. Στα 1695 λαμβάνει το κληρικό σχήμα (Segre, 2000:1134) και μετά την περίοδο παραμονής του στο Μιλάνο επιστρέφει το 1700 στη Μόντενα, όπου ο δούκας Rinaldo I D'Este του προσφέρει τη θέση του αρχιερατικού και βιβλιοθηκάριου. Το 1708 ο Muratori καλείται να δώσει λύση στο ζήτημα των κοιλάδων του Comacchio, μια περιοχή που διεκδικούσε τόσο η Αγία Έδρα όσο και ο Αυτοκράτορας. Εργάστηκε πάνω στο θέμα της διεκδίκησης επί δώδεκα έτη, προσπαθώντας να στοιχειοθετήσει ιστορικά και νομικά τα δικαιώματα της οικογένειας Este στην περιοχή και κατ'επέκταση του Αυτοκράτορα. Εξαιτίας της υπόθεσης της περιοχής Comacchio εναντιώθηκε στην εκκλησία που εκπροσωπούσε η Αγία Έδρα, παρά το γεγονός ότι και ίδιος ήταν κληρικός.

Το συγγραφικό έργο του Muratori είναι ιδιαίτερα πλούσιο και ποικίλο. Σημαντική υπήρξε η γνωριμία του με τον Apostolo Zeno, ο οποίος τον παρακίνησε να συνθέσει τα αποτελέσματα των ιστορικών και λογοτεχνικών του ερευνών. Σύμφωνα με τον Asor Rosa (1985:679) ο Muratori υπήρξε μέλος της Arcadia με το όνομα Lamindo Pritanio. Το ιταλικό κέντρο σπουδών και μελετών για τον Muratori (<http://www.centrostudimuratoriani.it>) διατηρεί μια αναλυτική βάση δεδομένων σχετική με την εργογραφία του, από την οποία αντλήσαμε και παρουσιάζουμε σε συντομία τους τίτλους των έργων του σε χρονολογική σειρά και θεματικές κατηγορίες. Τα πρώτα του έργα (πρώτη περίοδος):

1697. *Anecdota. Tomus prior quatuor S. Paulini episcopi nolani Poemata complectens*. Mediolani: typis Iosephi Pandulfi Malatestae.

1698. *Anecdota. Tomus secundus praeter veterum monimenta Commentarium continens De corona ferrea, qua romanorum imperatores in insubribus coronari solent*.

1700. *Rime varie di Carlo Maria Maggi, sacre, morali, eroiche, raccolte da Lodovic'Antonio Muratori*. Milano: Malatesta, 4 τόμοι.

1700. *Vita di Carlo Maria Maggi*. Milano: Pandolfo Malatesta

1703. *I primi disegni della repubblica letteraria d'Italia rubati al segreto, e donati alla curiosità de gli altri eruditi da Lamindo Pritanio*. Napoli.

1706. *Della perfetta poesia italiana*. Modena: Soliani, τόμοι 2.

1708. *Riflessioni sopra il buon gusto intorno le scienze e le arti* (sotto lo pseudonimo di Lamindo Pritanio). Venezia: Pavino.

1708. *Introduzione alle paci private*. Modena: Bartolomeo Soliani

1708. *Vita di Francesco da Lemene*. Roma: Antonio de Rossi

1708. *Altra lettera diretta ad un prelato della corte di Roma*. Modena

1708. *Osservazioni sopra una lettera intitolata Il dominio temporale della Sede Apostolica sopra la città di Comacchio*. Modena.

1709. *Anecdota Graecae*. Padova: Typis Seminarii

1711. *Francesco Petrarca. Le rime...*Modena: Bartolomeo Soliani

1713. *Anecdota*, τόμοι 3 & 4.

Τα μεγάλα ιστορικά έργα:

1712. *Piena esposizione dei diritti Imperiali ed Estensi sopra la Città di Comacchio*. Modena.

1717-1740. *Delle antichità estensi ed italiane*. Modena: Stamperia Ducale (3 τόμοι).

1723-1738. *Rerum italicarum Scriptores*. Milano: Società Palatina, 24 tomi (ο τόμος XXV εκδόθηκε το 1751).

1738-1743. *Antiquitates Italicae Medii Aevi*. Milano: Società Palatina, 6 τόμοι.

1738-1743. *Novus Thesaurus Vetenum Inscriptionum*, 8 τόμοι.

1743-1749. *Annali d'Italia*. Venezia: Pasquali, 12 τόμοι.

1751. *Dissertazioni sopra le antichità italiane*. Venezia: Pasquali (έκδοση μετά το θάνατο του).

Τα κύρια έργα εκκλησιαστικού, φιλοσοφικού και θεολογικού περιεχομένου:

1714. *De ingenorum moderatione in religionis negotio*. Lutetiae: Robustel

1718. *Disquisitio in Anathematismos Manichaeorum*. Hamburgi: Liebezeit

1719. *La vita del Padre Paolo Segneri iuniore della Compagnia di Gesù*. Modena: Soliani.

1723. *Della Carità Cristiana, in quanto essa è amore del prossimo*. Modena: Soliani.

1740. *De Superstitione Vitanda, sive censura voti sanguinarii*. Milano: Occhi.

1743-1749. *Cristianesimo Felice nelle missioni de' padri della Compagnia di Gesù nel Paraguay*. Venezia: Pasquali.

1747. *Della regolata devotione de' cristiani*. Venezia: Albrizzi.

Τα κύρια έργα πολιτικού και ηθικο-φιλοσοφικού περιεχομένου:

1714. *Del governo della peste e delle maniere di guardarsene, diviso in politico, medico ed ecclesiastico*. Modena: Soliani.

1735. *La filosofia morale esposta e proposta ai giovani*. Verona: Angelo Targa.

1742-43. *Dei difetti della giurisprudenza*. Venezia: Pasquali.

1745. *Della forza della fantasia umana*. Venezia: Pasquali.

1745. *Delle forze dell'intendimento umano o sia il pirronismo confutato*. Venezia: Pasquali

1749. *Della pubblica felicità*. Venezia: Albrizzi.

Όπως παρατηρεί ο Ugo Dotti (1993:320) ο Muratori, πέρα από το γεγονός ότι υπήρξε πολύ σημαντικός συγγραφέας για το ξεκίνημα του Ιταλικού Διαφωτισμού, χαρακτηρίζονταν από τα έργα του κυρίως για την αφοσίωσή του στον άνθρωπο σε ηθικό και πολιτικό επίπεδο και στο κοινό καλό (*bene comune*). Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το έργο του *Riflessioni sopra il buon gusto intorno le scienze e le arti* (Venezia, 1708) αρχίζει με τη δήλωση του συγγραφέα ότι η γνώση πρέπει πάνω απ' όλα να έχει ένα πρακτικό σκοπό, τη βελτίωση του ανθρώπου. Το έργο του Muratori, εντάσσεται επομένως στο προδιαφωτιστικό πλαίσιο της ιδεολογικής προετοιμασίας μετάβασης από την Arcadia του Gravina προς το κίνημα του Ιταλικού Διαφωτισμού. Κατά τον Frolidi (2010:1) η πρόσληψη του Muratori στην Ισπανία του 18^{ου} αι. διαμέσου άμεσων ή έμμεσων μεταφράσεων και η επιρροή που άσκησε, επιβεβαιώνει την ακτινοβολία και τη σπουδαιότητα του έργου του και πέρα από τα όρια του ιταλικού πολιτισμικού συστήματος. Στο πλαίσιο επομένως των ιδεολογικών βάσεων του

Διαφωτισμού και της Arcadia η οποία αποτέλεσε προπομπό για τις διαφωτιστικές ιδέες, εξετάζουμε τη *La filosofia morale* [Ηθική φιλοσοφία], η οποία ανήκει στους τίτλους πολιτικής, ηθικής και φιλοσοφίας του συγγραφέα.

Το έργο του Muratori *La filosofia morale esposta e proposta a i giovani* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1735 από το τυπογραφείο του Angelo Targa στη Verona. Το έργο είχε σημαντική απήχηση, αφού σύμφωνα με το κέντρο μελετών (www.centrostudimuratori.it/muratori/filosofia-morale/) για τον Muratori, ακολούθησαν αρκετές επανεκδόσεις, όπως αυτές των ετών:

- 1736 στη Verona: Angelo Targa,
- 1736 στο Milano: Giuseppe Cairoli,
- 1737 στη Napoli με έξοδα του Bernardino Gessari, stamperia di Felice-Carlo Mosca,
- 1737 στη Napoli με έξοδα του Bernardino Gessari, stamperia di Giuseppe Guarracino,
- 1737 στη Verona: Angelo Targa,

και επίσης στα έτη 1738, 1740, 1746, 1748, 1749, 1754, 1755, 1760, 1762, 1763, 1766, 1774, 1781, 1786, 1794 και 1827. Η *La filosofia morale* μεταφράστηκε στα γερμανικά (*Philosophie der Sitten*) από τον πάτερ Jordan Simon και εκδόθηκε το 1762 σε δύο τόμους από τον Stahel στο Augsburg. Στα ισπανικά (*La filosofia moral*) μεταφράστηκε από τον πάτερ και θεολόγο Antonio Moreno Morales το 1790 και εκδόθηκε σε δύο επίσης τόμους από τον Benito Cano στη Μαδρίτη.

Ο Muratori αφιερώνει το έργο του στο βενετσιάνο γερουσιαστή Almorò Pisani, μέλος μιας από τις ισχυρότερες οικογένειες της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας. Η πράξη αυτή ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά την περίοδο του Διαφωτισμού καθώς το πρόσωπο στο οποίο αφιερώνονταν ο τίτλος αποτελούσε συχνά

το χορηγό της έκδοσης του βιβλίου. Η *La filosofia morale* [Ηθική φιλοσοφία] του Muratori είναι ένα εκτεταμένο κείμενο 452 σελίδων, το οποίο πραγματεύεται ζητήματα ηθικού και φιλοσοφικού περιεχομένου απευθυνόμενο κυρίως στη νέα γενιά. Σύμφωνα με τον Petronio (2000:246) πρόκειται για ένα κείμενο που εντάσσεται στην προσπάθεια του συγγραφέα για ανανέωση των ηθικών και πολιτικοκοινωνικών δεδομένων της εποχής, χωρίς όμως να θίγει την πίστη, την εκκλησία και τους θεσμούς. Στο τέλος της έκδοσης του Targa, μετά το κείμενο της *La filosofia morale*, ακολουθούν τριάντα σελίδες ηθικών παραινήσεων του καρδινάλιου Cesare Speziano επισκόπου της Cremona για τους αναγνώστες του βιβλίου με τίτλο: *Scelta d'alcuni avvertimenti morali finora inediti di Monsignor Cesare Speziano già vescovo di Cremona*. Το κείμενο του Muratori πήρε την άδεια για να εκτυπωθεί στις 27 Μαΐου 1735, αφού εξετάστηκε και εγκρίθηκε από την επιτροπή των μεταρρυθμιστών της Πάντοβα αποτελούμενη από τους: Gio. Pietro Pasqualigo, Michiel Morosini και Lorenzo Tiepolo. Η *Filosofia morale* αποτελείται από 44 κεφάλαια, καθένα από τα οποία πραγματεύεται ένα ξεχωριστό ηθικό ή φιλοσοφικό ζήτημα. Στη συνέχεια θα παρατηρήσουμε πως αντίστοιχα η ελληνική μετάφραση με τίτλο *Ηθική φιλοσοφία* του Ιώσηπου Μοισιόδακα και το πρωτότυπο έργο *Χαρακτήρες ηθικοί ή Λύχνος του Διογένους* του Χαρισίου Μεγδάνη ακολουθούν την ίδια δομή των αυτοτελών θεματικά κεφαλαίων. Από τα 44 κεφάλαια της *Filosofia morale* παρουσιάζονται ενδεικτικά τα πρώτα δεκαπέντε στον πίνακα που ακολουθεί. Αργότερα, στην παρουσίαση του έργου του Μεγδάνη, θα έχουμε τη δυνατότητα, συγκρίνοντας τους τίτλους των κεφαλαίων και των θεμάτων που πραγματεύονται οι δύο συγγραφείς, να παρατηρήσουμε στοιχεία διακειμενικότητας, όμοιους ή ανάλογους τίτλους κεφαλαίων, όπως και ανάπτυξη παρόμοιων ζητημάτων που ανήκουν στο πεδίο της ηθικής φιλοσοφίας.

Πίνακας 1. Τα πρώτα δεκαπέντε κεφάλαια της Filosofia morale (έκδοση του 1737 στη Verona από τον Targa).

Capitolo	Titolo	Pagina
I	Dell'utilità e necessità dello studio dell'Uomo	1
II	De i principi delle umane Azioni. E primieramente del Corpo, che influisce nelle medesime	18
III	Come i costumi dell'Uomo possano in parte dipendere dal Corpo, secondo la varietà delle teste umane	33
IV	Dell' indole varia de gli Uomini a cagione della varietà de' Corpi e Spiriti loro	46
V	Della varietà de' Cerebri umani, che influisce nella varietà de' Costumi	59
VI	Della Fantasia, come influisca nelle Azioni dell'Uomo	63
VII	Della Ragione	76
VIII	Del buon' uso della Ragione	92
IX	Della Libertà, uno de' Principj, o sia una delle condizioni necessarie, delle Umane Azioni, e della Coscienza	102
X	Dell' ignoranza, ed opinione, cagioni de gli errori nelle umane Azioni	112
XI	De i Peccati de gli Uomini	123
XII	Dell' Appetito universale, che chiamiamo Amor proprio, o sia dell' Appetito della Felicità	128
XIII	Del Desiderio de i Beni e dell' Abborrimento a i Mali	134
XIV	Dell'Appetito della conservazione del proprio individuo, e della propria spezie	142

Capitolo	Titolo	Pagina
XV	Dell'Appetito della Libertà, diviso in due, cioè in desoderio d'Indipendenza, e in desiderio di Superiorità	149

Ο Muratori (1737:11-14 χ.α.), στο γράμμα που απευθύνει προς όσους θελήσουν να διαβάσουν το έργο του, δηλαδή όπως θα λέγαμε σήμερα, απευθυνόμενος προς τον αναγνώστη μοντέλο (Osimo, 2004:16), συνδέει με ταπεινότητα την *Filosofia morale* με την παράδοση που δημιούργησαν ήδη από την αρχαιότητα τα συγγράμματα μεγάλων φιλοσόφων όπως ο Πλάτωνας, ο Πλωτίνος, ο Επίκουρος, οι Στωικοί φιλόσοφοι, ο Επίκτητος, ο Κικέρων και συνέχισαν νεότεροι όπως ο Marcilio Ficino. Με σεμνότητα αναφέρει (1737:11-14 χ.α.) πως ο ίδιος δεν προσθέτει κάτι καινούργιο «cioè, non immagnerà qui novità veruna, e però niun bisogno d'imparare da queste carte ciò, ch'egli [ο αναγνώστης] avrà già appreso da tant'altre», αλλά βασιζόμενος στο εξαιρετικό κατά την άποψή του πρότυπο, στον κανόνα του Αριστοτέλη, αποφάσισε να γράψει ένα ολοκληρωμένο έργο «Ηθικής Φιλοσοφίας» λόγω του ότι κάτι τέτοιο έλειπε από την ιταλική γλώσσα. Στόχος του Muratori, όπως ο ίδιος ομολογεί, είναι να εκμεταλλευτεί και να παρουσιάσει στην ηθική του φιλοσοφία τα φώτα που μας άφησαν οι αρχαίοι και ανέπτυξαν οι σύγχρονοί του, με μια λογική ιδεολογικής συνέχειας, απευθυνόμενους κυρίως στους νέους. Από την άποψη αυτή, το έργο του Muratori έχει έντονο το στοιχείο της διακειμενικότητας στηριζόμενο σε έννοιες και απόψεις που ανέπτυξαν προηγουμένως σπουδαίοι φιλόσοφοι της κλασικής ή ύστερης αρχαιότητας, όπως και λόγιοι σχολιαστές των συγγραμμάτων τους, στους αιώνες που προηγήθηκαν. Ο ίδιος ομολογεί (1737:11 χ.α.) ότι τα έργα που προηγούνται της δικής του φιλοσοφίας είναι πάρα πολλά: «Ma per chi non è forestiere nel paese delle Lettere, e sa di quanti Libri sia già provveduta la Morale Filosofia...», αλλά πάνω απ' όλους είναι ο

Αριστοτέλης (1737:11-12 χ.α.) «Ma sopra ogni altro de gli antichi è qui da rammentare Aristotele, alla cui gran mente, oltre a tanti altri benefizj, ch'egli ne ha fatto, siamo anche tenuti...» και το έργο του *Ηθικά* «a i Giovani, acciocchè ne leggessero e studiassero di molti, e sopra tutto la Morale suddetta di Aristotele».

Εικόνα 2. *Indice de' capi της Φιλοσοφιας Μοραλε (1737:14 χ.α.) του Antonio Ludovico Muratori, έκδοση του 1737 στη Verona του Angelo Targa.*

I N D I C E	
D E' C A P I.	
CAP. I. Dell' utilità e necessità dello studio dell' Uomo. pag. 1	<i>servazione del proprio individuo, e della propria specie.</i> 142
CAP. II. De i principj delle umane Azioni. E primieramente del Corpo, che influisce nelle medesime. 18	CAP. XV. Dell' Appetito della Libertà, diviso in due, cioè in desiderio d' Indipendenza, e in desiderio di Superiorità. 149
CAP. III. Come i costumi dell' Uomo possano in parte dipendere dal Corpo, secondo la varietà delle teste umane. 33	CAP. XVI. Dell' Appetito del Piacere, del Vero, e del Bello. 156
CAP. IV. Dell' indole varia de gli Uomini a cagione della varietà de' Corpi e Spiriti loro. 46	CAP. XVII. Dell' Appetito della Srima, e della Lode. 162
CAP. V. Della varietà de' Cerebri umani, che influisce nella varietà de' Costumi. 59	CAP. XVIII. Dell' Appetito della Roba. 168
CAP. VI. Della Fantasia, come influisca nelle Azioni de' Uomo. 63	CAP. XIX. Della Battaglia, e de' gli effetti de' gli umani Appetiti. 171
CAP. VII. Della Ragione. 76	CAP. XX. Delle Passioni dell' Uomo. 176
CAP. VIII. Del buon' uso della Ragione. 92	CAP. XXI. Qual sia la Felicità, che si può sperare dall' Uomo sulla Terra, e che essa propriamente si dee riporre nella Tranquillità dell' Animo. 187
CAP. IX. Della Libertà, uno de' Principj, o sia una delle condizioni necessarie, delle Umane Azioni, e della Coscienza. 102	CAP. XXII. De i mezzi, co' quali si può conseguire la Felicità, di cui è capace l' Uomo sulla Terra, cioè della Virtù. 197
CAP. X. Dell' ignoranza, ed opinione, cagioni de' gli errori nelle umane Azioni. 112	CAP. XXIII. Dell' Onesto, del Giusto, e della Virtù, se sieno essenzialmente e per loro natura cose Buone. E dell' Ordine voluto da Dio nell' Uomo. 207
CAP. XI. De i Peccati de' gli Uomini. 123	CAP. XXIV. Dell' Ordine, che l' Uomo dee tenere rispetto a Dio, o sia della Religione. 223
CAP. XII. Dell' Appetito universale, che chiamiamo Amor proprio, o sia dell' Appetito della Felicità. 128	CAP. XXV. Dell' Ordine, che dobbiamo avere e conservare verso gli altri. 231
CAP. XIII. Del Desiderio de' Beni, e dell' Abborrimento a i Mali. 134	
CAP. XIV. Dell' Appetito della con-	

3. Ο μεταφραστής της *Filosofia morale* Ιώσηπος Μοισιόδακας (περ. 1725-1800 ή 1804)

Ο Ιώσηπος Μοισιόδακας γεννήθηκε περίπου το 1725 στην Τσερναβόδα της Δοβρουτσάς και υπήρξε ένας από τους πρωτεργάτες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η μικρή πόλη της καταγωγής του σήμερα ανήκει στη Ρουμανία, ονομάζεται Negru Voda και βρίσκεται 57 km νότια της Κωνσταντίας (στην οποία διαχρονικά διέμενε μια ισχυρή ελληνική κοινότητα). Το επώνυμό του (Μοισιόδαξ) δηλώνει γεωγραφική και εθνική προέλευση. Η περιοχή άλλωστε από την οποία κατάγονταν, η Δοβρουτσά, ήταν πάντα το μήλο της έριδος ανάμεσα στη Μοισία και Δακία, δηλαδή τις σημερινές Βουλγαρία και Ρουμανία. Όπως σε όλες τις παραδουνάβιες ηγεμονίες (Δημητριάδης-Δρακούλης-Τσότσος, 2011:16-52), έτσι και στην περιοχή της Δοβρουτσάς, υπήρχαν συμπαγείς και ισχυρές ελληνικές κοινότητες το 18^ο αι. Ο ίδιος ο Ιώσηπος, που το πιο πιθανό είναι να προέρχεται από μια ελληνική κοινότητα της διασποράς, στην *Ηθική Φιλοσοφία* (1761:δ') αναφέρει: «Όταν λέγω Ελλάδα, εννοώ όλες τας διασποράς των Ελλήνων». Ανήκει στην ευρύτερη ελληνική πολιτισμική πραγματικότητα, θεωρεί τον εαυτό του Έλληνα και αυτό επιβεβαιώνεται από το πώς αντιλαμβάνεται τις διαφορετικές πολιτισμικά ομάδες, το άλλο, το ξένο και διαφορετικό, που στην προκειμένη περίπτωση είναι οι Τούρκοι: «πως, γεννώμενοι εν τη Ελλάδι και πνέοντες τον έλληνα αέρα και αυτοί, έχουσιν ευφυϊαν όσην και οι λοιποί έλληνες» (1780:36) και ότι «και αυτοί...ήγουν προικισμένοι με την αυτήν επιθυμίαν του μαθείν, οπού τρέφομεν ημείς» (1761:λ'). Η δήλωση του «ημείς» οι Έλληνες, δεν αφήνει καμία αμφιβολία περί της ελληνικής καταγωγής του φιλοσόφου, καταρρίπτοντας ως ανυπόστατη οποιαδήποτε άλλη υπόθεση διατυπώθηκε στο παρελθόν. Σύμφωνα με τον Αγγέλου (1976:ιζ') πάνω απ' όλα ο Ιώσηπος «μοιάζει να ενσαρκώνει, πρώτος αυτός,

mutatis mutandis, τον τύπο του κοσμοπολίτη για τα ελληνικά πράγματα», είναι ένας λόγιος κοσμοπολίτης του Διαφωτισμού. Ο Κιτρομηλίδης (2009:27) αναφέρει ότι ο ανθρωπιστικός κοσμοπολιτισμός του Μοισιόδακα επηρέασε βαθιά και τη σκέψη του Ρήγα.

Σύμφωνα με τον Σάθα (1868:563) ο Μοισιόδακας μετονομάστηκε σε Ιώσηπος όταν χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος. Πιθανόν, το αρχικό όνομά του να ήταν Ιωάννης. Κατά τον Ζαβίρα ([1872] 1972:351) ήταν «ειδήμων της ελληνικής, λατινικής, γαλλικής, ιταλικής και βλαχικής γλώσσης· φιλόσοφος και μαθηματικός δόκιμος». Αρχικά σπούδασε στη Θεσσαλονίκη (1752) και έπειτα στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης με δάσκαλο τον συντηρητικό Ιερόθεο Δενδρινό. Τότε ζήτησε την άδεια και οικονομική ενίσχυση για να συνεχίσει τις σπουδές του στη Δύση, αλλά παρά τα προσόντα του η αίτησή του απορρίφθηκε εξαιτίας του Ιερόθεου που υποστήριζε ότι «αθειΐζουσιν όσοι σπουδάζουν εν τη Φραγγία, και μετά την επιστροφήν αυτών συναθειΐζουσιν και ετέρους» (Μοισιόδακας, 1780:153). Για το λόγο αυτό επιλέγει την Αθωνιάδα Σχολή, την οποία διευθύνει ο Ευγένιος Βούλγαρης, όπου θα μείνει για μια διετία μέχρι το 1755. Το 1759 μαρτυρείται η παρουσία του ως ιεροδιακόνου στον ελληνικό ναό του Αγίου Γεωργίου στη Βενετία. Αυτή την περίοδο, όπως πληροφορούμαστε από τον Κιτρομηλίδη (1985:64), εγγράφεται στην ιατροφιλοσοφική Σχολή της Πάδοβας παρακολουθώντας μαθήματα φυσικής φιλοσοφίας με δασκάλους τους G. Poleni, διδάκτορα πειραματικής φιλοσοφίας, G.A. Colombo, που κατείχε τότε την έδρα της αστρονομίας, γεωγραφίας και μετεωρολογίας και τον Σίμωνα Στρατηγό, που ειδικευόταν στις τεχνικές εφαρμογές διαφόρων μαθηματικών κλάδων. Σύμφωνα με τον Σάθα (1868:563) στο Πατάβιο (Padova) σπούδασε εκτός από τα παραπάνω και τη λατινική, γαλλική και ιταλική γλώσσα. Το 1765, ύστερα από πρόσκληση του Γρηγορίου Αλεξάνδρου Γκίκα ηγεμόνα της Μολδαβίας, αναλαμβάνει τη διεύθυνση της

Ακαδημίας του Ιασίου, βρίσκει όμως αντιδράσεις στο εκπαιδευτικό του πρόγραμμα από τους συντηρητικούς κύκλους και αναχωρεί για το Βουκουρέστι. Το 1776 επιστρέφει για μικρό χρονικό διάστημα στο Ιάσιο και από το 1777, μετά την αναχώρησή του από το Μπρασόβ της Τρανσυλβανίας, έως το 1781 κινείται ανάμεσα σε Βουδαπέστη και Βιέννη. Στην Αυστροουγγαρία, σύμφωνα με τις Αμυγδαλάκη και Παρασκευοπούλου

(<http://195.134.75.14/hellinomnimon/authors//Misiidakas.html>):

...θα περιηγηθεί σε ελληνικές παροικίες της κεντρικής Ευρώπης σύμφωνα με τις επιταγές του εκδοτικού του προγράμματος και θα έλθει σε επαφή με εμπόρους φίλους του -κυρίως Μοσχοπολίτες, Καστοριανούς και Σιατιστινούς- για την προώθηση των σχεδίων του. Έτσι, σε επίσκεψή του στην Πέστη της Ουγγαρίας θα εξασφαλίσει την οικονομική ενίσχυση του Θεόδωρου Ιωάννου Γκίκα και του Ναούμ Μιχαήλ Μόσχας για την εκτύπωση του παιδαγωγικού του συγγράμματος *Πραγματεία Περί παιδων αγωγής*.

Σύμφωνα με τον Καραθανάση (2007:133) την εποχή εκείνη, υπήρχαν πολλοί Κοζανίτες απόδημοι, εγκατεστημένοι κυρίως στη Βιέννη και στη Βουδαπέστη, εμφανιζόμενοι ως συνδρομητές εκδόσεων και ιδιαίτερα «αξιοπρόσεκτη είναι η συνεργασία των Κοζανιτών αποδήμων με κορυφαίους λογίους του Νέου Ελληνισμού». Το 1781 επιστρέφει στο Βουκουρέστι για να διδάξει στην αυλή του ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρου Υψηλάντη. Από το Βουκουρέστι συνεχίζει το συγγραφικό, εκδοτικό και διδακτικό του έργο. Ο Δημαράς (1987:147) γράφει για το Μοισιόδακα ότι «Ο πόθος της μελέτης, της έρευνας και της συγγραφής τον χαρακτηρίζει». Από το 1784 έως το 1797, που εντοπίζεται ξανά ως καθηγητής στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου, δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση του. Παρόλα αυτά, ο γεωγραφικός χώρος, το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται και αναπτύσσει τη δράση του είναι πάντα οι περιοχές των παραδουνάβιων Ηγεμονιών και

της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Πέθανε το 1800 (Δημητρακόπουλος, 1871:96) ή το 1804 (Κιτρομηλίδης, 1985:163) στο Βουκουρέστι, αφήνοντας ένα σημαντικό έργο ως πολιτισμική κληρονομιά του Νέου Ελληνισμού. Τα μέχρι τώρα γνωστά έργα του Ιώσηπου Μοισιόδακα είναι τα εξής:

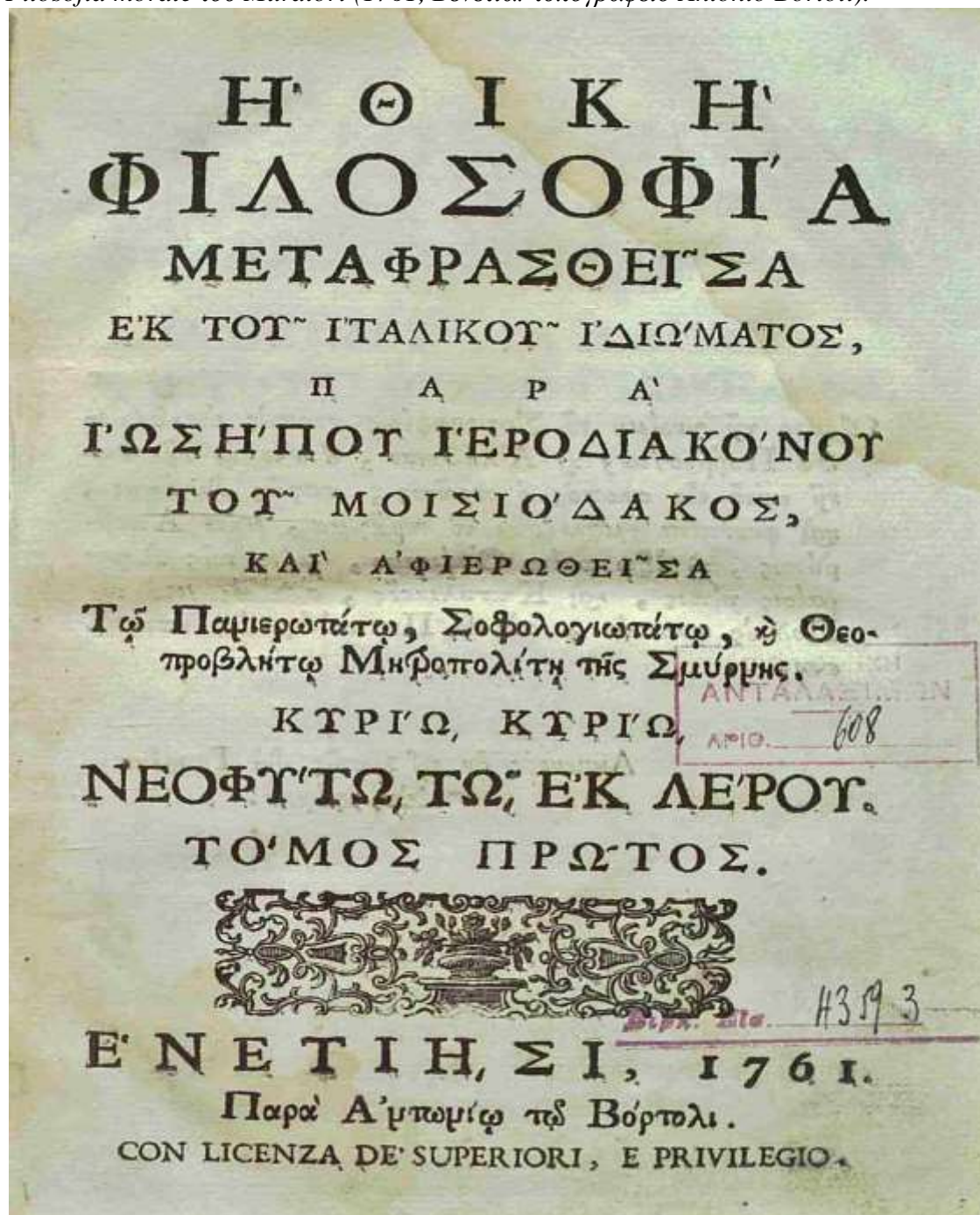
1. *Ηθική Φιλοσοφία*, Βενετία, 1761-2 (μετάφραση)
2. *Παραλλαγή του προς Νικοκλέα λόγου ή Κεφάλαια Πολιτικά*, Βενετία, 1779 (παράφραση)
3. *Περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*, Βενετία, 1779
4. *Απολογία*, Βιέννη, 1780
5. *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Βιέννη, 1781
6. *Σημειώσεις Φυσιολογικάί*, Βουκουρέστι, 1784
7. *Οδός Μαθηματική του A. Caille* (μετάφραση)
8. *Στοιχεία Μαθηματικών του A. Tacquet* (μετάφραση)
9. *Οδοί Φυσικής*, (ανέκδοτο)
10. *Επιτομή Αστρονομίας κατά τους Νεωτέρους*, (ανέκδοτο)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μεταφραστικό έργο του λόγιου, δασκάλου, συγγραφέα και μεταφραστή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και πιο συγκεκριμένα η μετάφραση της *Filosofia morale* του Muratori. Στον πρόλογο της *Ηθικής Φιλοσοφίας* (Μοισιόδακας, 1761:λζ') βρίσκει την ευκαιρία να εκθέσει τις ιδέες του για την ανάγκη μορφωτικής και πολιτισμικής ανανέωσης της Ελλάδας και των Βαλκανίων με κύριο άξονα το «κοινό καλό». Στόχος του Μοισιόδακα σύμφωνα με τον Αγγέλου (1976:ιε') είναι να διδάξει και να συγγράψει και γι' αυτό επιλέγει τη μετάφραση ως το ιδανικό εργαλείο, όχι μόνο για τη μετακένωση της γνώσης από την ανεπτυγμένη Ευρώπη προς την υπόδουλη Ελλάδα, αλλά για την πραγματική μέθεξη

της από το ελληνικό προοδευτικό αναγνωστικό κοινό που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται.

Η *Ηθική Φιλοσοφία* εκδόθηκε στη Βενετία από το τυπογραφείο του Antonio Bortoli σε δύο τόμους. Ο πρώτος τόμος (Μοισιόδακας, 1761:λε'-λζ') είναι αφιερωμένος στο μητροπολίτη Σμύρνης Νεόφυτο από τη Λέρο και δημοσιεύθηκε το 1761 με την υποστήριξη πολλών συνδρομητών κυρίως από τη Βιέννη και τη Βουδαπέστη. Η πλειοψηφία των συνδρομητών είναι Δυτικομακεδόνες: Σιατιστινοί, Σελτζιώτες (Εράτυρα), Σερβιώτες, Κοζανίτες, Μοσχοπολίτες κτλ. Η μετάφραση του Μοισιόδακα πήρε την άδεια για δημοσίευση στις 9 Αυγούστου 1761 από το γραφείο των μεταρρυθμιστών της Πάδοβας έπειτα από τον καθιερωμένο έλεγχο του χειρογράφου από επιτροπή αποτελούμενη από τους Angelo Contarini, Polo Renier, Francesco Morosini και τους γραμματείς: Giacomo Zuccato και Gio. Pietro Dolfin. Τα βιβλιολογικά χαρακτηριστικά του Α' τόμου με κωδικό αριθμό E1235107 στην Κοβεντάρειο δημοτική βιβλιοθήκη της Κοζάνης, είναι τα εξής: σχήμα 8^ο, μήκος 210mm, περγαμινόδετο, αριθμός σελίδων μ' + 250. Ο Α' τόμος αποτελείται από: [Προμετωπίδα] σελ. δ', [χαιρετισμός-αφιέρωση] σελ. ε'-ι', *Προοίμιον του μεταφραστού* σελ. ια'-λδ', *Κατάλογος* [συνδρομητών] σελ. λε'-λζ', *Πίναξ των κεφαλαίων, όπου περιέχει ο Πρώτος τόμος* σελ. λη'-λθ', *NOI RIFORMATORI* σελ. μ'. Ο Α' τόμος της μετάφρασης περιέχει τα δώδεκα πρώτα κεφάλαια (Α'-ΙΒ') του πρωτοτύπου (I-XII).

Εικόνα 3. Το εξώφυλλο του πρώτου τόμου της μετάφρασης του Ιώσηπου Μοισιόδακα της *Filosofia morale* του Muratori (1761, Βενετία: τυπογραφείο Antonio Bortoli).

Ο δεύτερος τόμος (1762, Βενετία: τυπογραφείο Antonio Bortoli) της *Ηθικής Φιλοσοφίας*, παρά το γεγονός ότι είχε μεταφραστεί από τον Μοισιόδακα, εκδόθηκε ένα χρόνο μετά λόγω οικονομικών δυσκολιών. Ο «αξιότιμος και φιλόκαλος» (Μοισιόδακας, 1762:γ') Δυτικομακεδόνας έμπορος από το Σισάνι της Κοζάνης Ιωάννης Μαυροδαίος ανέλαβε εξολοκλήρου το κόστος της έκδοσης της μετάφρασης

που δημοσιεύτηκε τελικά το 1762 στη Βενετία από το τυπογραφείο του Antonio Bortoli. Η έκδοση του δεύτερου τόμου (με κωδικό E1235107 στην ΚΔΒΚ) έχει τα εξής χαρακτηριστικά: σχήμα 8°, μήκος 210mm, είναι περγαμινόδετη με αριθμό σελίδων η' + 284. Στον τόμο αυτό βρίσκουμε το σημείωμα του δωρητή Χαρίσιου Μεγδάνη: «εκ των του χαρισίου δημητρίου του εκ κοζάνης του ιερατεύσαντος». Ο Β' τόμος περιέχει τα κεφάλαια από ΙΓ' έως ΚΘ'.

Εικόνα 4. Πίνακας των κεφαλαίων του Β' τόμου της μετάφρασης του Μοισιόδακα της Ηθικής Φιλοσοφίας, (ανακτήθηκε από <http://195.134.75.14/hellinonimon/0809131031140000/main.htm>).

✠ ✠ ✠ ✠ ✠ ✠ ✠ ✠
Π Ι Ν Α Κ Ε
Τῶν Κεφαλαίων, ὅπως περιέχει ὁ
Δεύτερος Τόμος.
Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν, Ι Γ'.
Περὶ τῆς ἐπιθυμίας τῶν καλῶν, καὶ τῆς ἀποστροφῆς
τῆς τῶν κακῶν. Φύλ. 1.
Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν, Ι Δ'.
Περὶ τῆς Ἐπιθυμίας τῆς ἀτομικῆς Συμπλήσεως, καὶ
τῆς οἰκείας Εἵσεως. 15
Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν, Ι Ε'.
Περὶ τῆς Ὁρέξεως τῆς Ἐλευθερίας, διηρημένης εἰς
δύο, εἰς τὴν Φιλευθεριστίαν, καὶ εἰς τὴν Φι-
λαρχίαν. 26
Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν, Ι Σ'.
Περὶ τῆς Φιλευθερίας, καὶ περὶ τῆς Ἀληθείας, καὶ τοῦ
Ἠθικοῦ. 38

Κ Β-

Εικόνα 5. Ο δεύτερος τόμος της μετάφρασης της *Filosofia morale* του Muratori από τον Μοισιόδακα, δαπάνη του Ιωάννου Μαυροδαίου (Εικόνα από *Ελληνομνήμων*: <http://195.134.75.14/hellinomnimon/0809131031140000/main.htm>).

4. Ο λόγιος Χαρίσιος Μεγδάνης (1768-1823): κτήτορας και δωρητής στην ΚΔΒΚ της μετάφρασης του Μοισιόδακα *Ηθική φιλοσοφία*

Σύμφωνα με τον Καλινδέρη ([1971]1992:33) ο Χαρίσιος Μεγδάνης, γιος του Δημητρίου και της Σταμάτας, γεννήθηκε στην Κοζάνη το 1768 και πέθανε το 1823 σε ηλικία 55 ετών. Η οικογένειά του προέρχονταν από τα γειτονικά Σέρβια και φαίνεται

πως ήταν αρκετά σημαντική, δεδομένου ότι ένας προπάππος του που ήταν αρματολός, επίσης Μεγδάνης στο επώνυμο, στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αι., θεωρούνταν «περιφανής οπλαρχηγός, μετά τον ήρωα της χριστιανοσύνης Σκεντέρμπεην, ο αξιολογότερος». Σχετικά με την εκπαίδευση του Μεγδάνη ο Λιούφης (1924:211) αναφέρει πως αρχικά σπούδασε στην Κοζάνη, στο Ελληνικό Μουσείο, την εποχή που δίδασκε ο Αμφιλόχιος και έπειτα για δύο χρόνια διέμεινε στο Λειβάδι της Ελασσόνας όπου διδάχθηκε ρητορική, φιλοσοφία και μαθηματικά. Επιστρέφει στην Κοζάνη, παντρεύεται με την Αικατερίνη, κόρη του πλούσιου εμπόρου Γεωργίου Κόντη και έπειτα από περίπου ένα χρόνο αναχωρεί το 1790 για τη Βουδαπέστη όπου και έμεινε σχεδόν τέσσερα χρόνια μέχρι το 1794. Ο λόγος της αναχώρησης του, σύμφωνα με τους βιογράφους του Γουναρόπουλο και Καλινδέρη ([1971]1992:39), οφείλεται στο γεγονός ότι ο επίσκοπος Θεόφιλος και οι πρόκριτοι της πόλης «ηνάγκαζον αυτόν ιερατεύσαι...ούτος μη θέλων, δραπετεύει και ύστερον (1790) κρύφα εις Πέσταν απέρχεται». Το 1794 μετά την επάνοδό του στην Κοζάνη, (Καλινδέρης, [1971]1992:40) μαρτυρείται η παρουσία του ως ιερέα της πόλης από τον κώδικα γεννήσεων και βαπτίσεων. Υπήρξε μέλος της Φιλικής Εταιρείας στην οποία μυήθηκε από τον Δημήτριο Τακιατζή. Ο θάνατός του προήλθε από αποπληξία «κατηγορηθέντος ως εταιριστού της φιλελευθέρως εταιρείας» σύμφωνα με σημείωμα του γαμπρού του Γεώργιου Σακελλάριου.

Η παραμονή του στη Βουδαπέστη, το χρονικό διάστημα 1790-1794, υπήρξε καθοριστική. Σύμφωνα με τον Λιούφη (1924:211) την περίοδο αυτή εργάστηκε ως οικοδιδάσκαλος στο περιβάλλον της ελληνικής κοινότητας της Βουδαπέστης, εμβάθυνε στους τομείς που συγκέντρωναν το ενδιαφέρον του μελετώντας και παράλληλα διεύρυνε τις γνωριμίες του στους πνευματικούς κύκλους της πόλης. Επίσης κατά τον Γριτσόπουλο (1972:XIII) δίδαξε στην ανώτερη ελληνική σχολή της Πέστης όπου δίδαξαν και άλλοι «γνωστοί σοφοί διδάσκαλοι, ως ο Σιατιστεύς Μιχαήλ

Παπαγεωργίου, Γεώργιος ο Βενδότης, Χαρίσιος Μεγδάνης, Γαβριήλ Καλλονάς, Πολυζώης Κοντός, Ευφρόνιος Ραφαήλ κ.α.». Το γεγονός ότι ο Μεγδάνης δίδαξε στη διάρκεια της παραμονής του στην Πέστη επιβεβαιώνει και ο Ζαβίρας ([1872] 1972:552): «ύστερον αναβάς εις την ουγγαρίαν εχρημάτισε διδάσκαλος των ελληνικών μαθημάτων επί ποσόν χρόνον εν πέστα». Τα χρόνια της διαμονής του στη Βουδαπέστη είναι πιθανό να ήρθε σε επαφή με άτομα που γνώριζαν τον Μοισιόδακα και το έργο του (έμποροι, συνδρομητές, χορηγοί). Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε τελείως και το ενδεχόμενο οι δύο άντρες να είχαν έρθει σε επαφή με κάποιο τρόπο άμεσο ή έμμεσο ή ο Μεγδάνης να τον είχε συναντήσει κάπου ή να τον είχε ακούσει να διδάσκει. Ο Ιώσηπος είχε ήδη αποκτήσει στους προοδευτικούς κύκλους της εποχής τη φήμη ενός μεγάλου δασκάλου και λογίου του Γένους. Ακόμη όμως και να αποκλείσουμε το λιγότερο πιθανό ενδεχόμενο κάποιας συνάντησης μεταξύ τους ή έστω έμμεσης επαφής με πληροφορίες από εμπόρους της ελληνικής κοινότητας Βουδαπέστης και Βιέννης που γνώρισαν το Μοισιόδακα και στήριζαν τα προηγούμενα χρόνια οικονομικά και εκδοτικά το συγγραφικό του έργο, ο Μεγδάνης γνώριζε το έργο του. Δεν είναι τυχαίο το ότι η ελληνική μετάφραση της *Filosofia morale* του Muratori, η *Ηθική Φιλοσοφία* σε μετάφραση του Μοισιόδακα σε δύο τόμους βρίσκονταν στην προσωπική βιβλιοθήκη του Μεγδάνη. Επομένως ο νεαρός Μεγδάνης, αποτελούσε μέρος του προοδευτικού κοινού που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται και να επιλέγει έργα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Ο Μεγδάνης χάρισε τη μετάφραση του Μοισιόδακα μαζί με την προσωπική του βιβλιοθήκη στην κοινοτική βιβλιοθήκη της Κοζάνης πριν το θάνατό του το 1823. Είναι πιθανό να περιήλθαν τα βιβλία στη βιβλιοθήκη μετά το 1813, *terminus post quem* ίδρυσης της ανακαινισμένης βιβλιοθήκης, με πρωτεργάτη της προσπάθειας τον ίδιο το Μεγδάνη, του *Οίκου Βελιώσεως* με την επιγραφή: «Πεπαιδευμένοι ίνα μελετώσι, φιλολογώσι και διαλέγωνται». Συνολικά υπάρχουν τρία

αντίτυπα της μετάφρασης στη βιβλιοθήκη της Κοζάνης. Τα άλλα δύο αντίτυπα της *Ηθικής Φιλοσοφίας* προήλθαν από τις δωρεές του ιερομόναχου Μεθόδιου (άγνωστη ημερομηνία εισόδου στην ΚΔΒΚ) και του επισκόπου Θεόφιλου το 1811.

Ο λόγιος Χαρίσιος Μεγδάνης, όπως φαίνεται από το μέρος της συγγραφικής του δραστηριότητας που διασώθηκε, ασχολήθηκε με διάφορους τομείς της επιστήμης που κέντρισαν την προσοχή του και κέρδισαν τελικά το ενδιαφέρον του. Το πλούσιο έργο του, ή τουλάχιστον ότι σώθηκε από αυτό και έφτασε ως τις μέρες μας, αποδεικνύει το εκτεταμένο μέγεθος των πνευματικών του ανησυχιών. Η πολύπλευρη προσωπικότητα του Κοζανίτη λόγιου επιβεβαιώνεται από το συγγραφικό έργο του, που περιλαμβάνει δέκα γνωστούς τίτλους, οι μισοί από τους οποίους παρέμειναν ανέκδοτοι:

1. *Ελληνικόν Πάνθεον ή συλλογή της μυθικής Ιστορίας των παρά τοις αρχαίοις Έλλησι μυθολογουμένων Θεών και της κατ'αυτήν αλληγορίας*, Βουδαπέστη 1812, τυπ. Ματθαίος Τράττνερ.
2. *Οδηγία χριστιανική Ορθόδοξος*, Βιέννη 1818, δαπάνη Δημητρίου Τακιατζή.
3. *Χαρακτήρες ηθικοί ή Λύχνος του Διογένους*, Βιέννη 1818, δαπάνη Γεωργίου Τακιατζή, τυπ. Ιωάννου Σνείρερ.
4. *Καλλιόπη παλινουστύσα ή περί της ποιητικής μεθόδου*, Βιέννη 1819, τυπ. Ιωάννου Σνείρερ.
5. *Αγγελία*, Βιέννη 1820, τυπογραφία Σβεκίου.
6. *Ηρωϊκάς Ιστορίας*
7. *Λεξικόν της ιατρικής*
8. *Επιτομή παθολογίας*
9. *Ενωμένη Φαρμακοποιία και φαρμακολογία*, περιληπτική φαρμακολογία σύμφωνα με το Λιούφη (1924:212).

10. *Απογραφική έκθεση του μεσημβρινού μέρους της Μακεδονίας*, χειρόγραφο το οποίο χρησιμοποίησαν οι Λιούφης, Κεραμόπουλος και Τσιτσελίκης και τελικά δημοσίευσε ολοκληρωμένο ο Καλινδέρης (1940:9) στο *Γραπτά μνημεία από τη Δυτική Μακεδονία χρόνων Τουρκοκρατίας* και το χρονολόγησε στα 1818.

Ανάμεσα στα χειρόγραφα του λόγιου ιατροφιλόσοφου που χάθηκαν υπήρχε και ένας άλλος τίτλος (Καλινδέρης, [1971]1992:64): το «Λεξικόν επισήμων ανδρών» που ο Γουναρόπουλος απέδιδε στο Μεγδάνη αναφέροντας πως το χειρόγραφο το διατηρούσε η χήρα σύζυγος του.

Εικόνα 6. Το εξώφυλλο της έκδοσης του 1818 του έργου του Χαρίσιου Μεγδάνη Λύχνος του Διογένους ή Χαρακτήρες Ηθικοί, Βιέννη: τυπογραφείον Ιωάννου του Συνείρερ.

ΛΥΧΝΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ
Ἡ
ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ ΗΘΙΚΟΙ.

Χαρίσιου Δημητρίου Μεγδάνου
τοῦ ἐκ Κοζάνης.

Τοῦ καὶ τοῖς Ἱερεῦσιν ἀριθμουμένου.

~~~~~

Ἐκδοθέντες φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ εὐγενοῦς ἐμπέρου
κ υ ρ ί ο υ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΑΚΙΑΤΖΗ

τοῦ Κοζανίτου.

EN BIENNE THS ΛΟΥΣΤΡΙΑΣ,

κατὰ τὸ τυπογραφείον Ἰωάννου τοῦ Συνείρερ.

1 8 1 8.

5. Το ηθικό και φιλοσοφικό έργο του Χαρισίου Μεγδάνη *Λύχνος Διογένους ή Χαρακτήρες Ηθικοί και οι φιλοσοφικές του απόψεις στην Καλλιόπη παλιννοστούσα*

Το φιλοσοφικό έργο του Μεγδάνη *Λύχνος του Διογένους ή χαρακτήρες ηθικοί* εκδόθηκε στη Βιέννη το 1818 από το τυπογραφείο του Ιωάννη Σνείρερ με δαπάνη του εμπόρου Γεώργιου Κωνσταντίνου Τακιατζή από την Κοζάνη. Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στο χορηγό της έκδοσης Γ. Τακιατζή. Η έκδοση αναφέρεται από τους Γκίνη - Μέξα (1064) και Φίλιππο Ηλιού (1818:47). Το έντυπο έχει μήκος 210mm και αποτελείται από 18 σελίδες χωρίς αρίθμηση και 276 αριθμημένες. Το κείμενο αποτελείται από 50 κεφάλαια που πραγματεύονται ξεχωριστές περιπτώσεις ηθικών χαρακτήρων (Μεγδάνης, 1818:χ.α.): «αυτό συνίσταται από πενήκοντα ηθικούς χαρακτήρας». Στον πρόλογο του βιβλίου ο Μεγδάνης (1818:χ.α) αναφέρει ότι αφορμή για τη σύνθεση του ηθικοφιλοσοφικού έργου του ήταν: «Οι ολίγοι σωζόμενοι τοιούτοι χαρακτήρες του Θεοφράστου έδωκαν αφορμήν εις πολλούς να ωφεληθώσιν από πολλάς βλάβας, και συχνότερας ενοχλήσεις των εις την κοινωνικήν συνδιαγωγήν, και ωδήγησαν και εμέ να περιεργασθώ περισσοτέρους». Η μεθοδολογία που χρησιμοποιεί ο Μεγδάνης είναι η αριστοτελική επιστημονική παρατήρηση και η συγκέντρωση στοιχείων εξετάζοντας πολλές περιπτώσεις ηθικών χαρακτήρων (1818:χ.α): «και δεν έχω τι εξ εικασίας, και ιδίας επινοίας μου, αλλ'όσα είδον πραττόμενα, και ήκουσα λεγόμενα, και ενόησα φρονούμενα από τους χαρακτηριζομένους, όχι άπαξ, ουδ'από ένα μόνον, αλλά πολλάκις, και από πολλούς ομοιοήθεις». Αναφέρει επίσης στον πρόλογο της έκδοσης, που έγραψε στην Κοζάνη στις 21 Αυγούστου 1817, ότι το ηθικοφιλοσοφικό του σύγγραμμα είναι αποτέλεσμα «των πολυχρονίων παρατηρήσεών» του. Η μεθοδολογία, το θέμα και ο τρόπος έρευνας για τη συγγραφή και περιγραφή των ηθικών χαρακτήρων συνδέεται με το έργο του Θεόφραστου *Χαρακτήρες* που με τη σειρά του βασίζεται στο ηθικοφιλοσοφικό έργο του Αριστοτέλη

Ηθικά. Ο Μεγδάνης (1818:χ.α) υιοθετεί επομένως την ιδεολογική σύνδεση και συνέχεια με την αρχαία παράδοση, όπως έκανε αντίστοιχα και ο Muratori: «Έλαβον την τόλμην να το ονομάσω [το έργο του *Χαρακτήρες Ηθικοί*] *Λύχνος του Διογένους*. Ηξεύρω ότι αυτό δεν αξίζει, όσον έπρεπε ν'αξίζει ο τοιούτος λύχνος· αλλά διά κάποιαν ομοιότητά του με εκείνον, εφιλοτιμήθην να προσφύγω εις την υπόληψιν εκείνου του μεγάλου ανθρώπου».

Ένα ενδεικτικό παράδειγμα διακειμενικότητας της *La filosofia morale* του Muratori στο έργο του Μεγδάνη *Λύχνος του Διογένους ή χαρακτήρες ηθικοί*, αποτελούν οι έννοιες της «Υπερηφανίας» και της «Φιλαρχίας», οι οποίες παρουσιάζονται στα δύο πρώτα κεφάλαια: Α' «Περί Υπερηφανίας, και Υπερηφάνου» (1818:1) και Β' «Περί Φιλαρχίας, και Φιλάρχου» (1818:4). Ο Muratori (1737:149) αναλύει στο πρωτότυπο τις δύο έννοιες στο XV κεφάλαιο: «Dell'Appetito della Libertà, diviso in due, cioè in desiderio d'Indipendenza, e in desiderio di Superiorità». Στη μετάφραση του Μοισιόδακα (1762:26) το ΙΕ' κεφάλαιο «Περί της Ορέξεως της Ελευθερίας, διηρημένης εις δύο, εις την Φιλανεξαρτησίαν, και εις την Φιλαρχίαν» συμπεριλαμβάνεται στο δεύτερο τόμο της έκδοσης. Ο Μεγδάνης ορίζει την υπερηφάνια ως καταφρόνηση των άλλων (1818:1): «Η Υπερηφανία είναι μία καταφρόνησις όλων των άλλων εκτός μόνου του εαυτού» ενώ «ο δε υπερήφανος ευρίσκεται εις φαντασίαν, ότι αυτός διαφέρει από όλους εις όλα τα προτερήματα» και χαρακτηρίζεται από υπεροψία «και κατά πάντα τρόπον θέλει να φέρηται με κάποιας υπεροχάς». Όπως γράφει στη συνέχεια ο Μεγδάνης (1818:4): «Η δε Φιλαρχία είναι μια υπερβολική επιθυμία της τιμής, και της υπεροχής. Ο δε Φίλαρχος αρέσκεται, αν είναι δυνατόν, να είναι ο μόνος ανεξάρτητος, και οι άλλοι πάντες να κρέμονται από τα νεύματά του».

Εικόνα 7. Η πρώτη σελίδα του πίνακα περιεχομένων του πρωτότυπου του Μεγδάνη Λύχνος του Διογένους ή χαρακτήρες ηθικοί, Βιέννη 1818: τυπογραφείον Ιωάννου του Σνείρερ.

Π Ι Ν Α Ξ		
τῶν ἐν τῇ Βίβλῳ περιεχομένων Κεφαλαίων.		
		φύλ.
Περὶ Ὑπερηφανίας, καὶ Ὑπερηφάνου.	Κεφ. Α΄.	1
Περὶ Φιλαρχίας, καὶ Φιλάρχου.	Β΄.	4
Περὶ Ἰσχυρογνωμίας, καὶ Ἰσχυρογνώμονος.	Γ΄.	10
Περὶ Μεγαλαυχήσεως, καὶ Μεγαλαύχου.	Δ΄.	14
Περὶ Ἀπειροκαλίας, καὶ Ἀπειροκάλου.	Ε΄.	19
Περὶ Ἀρεσκείας, καὶ Ἀρέσκου.	ΣΤ΄.	24
Περὶ Κολακείας, καὶ Κόλακος.	Ζ΄.	29
Περὶ Μικροφιλοτιμίας, καὶ Μικροφιλοτίμου.	Η΄.	35
Περὶ Δοκοφροσύνης, καὶ Δοκόφρονος.	Θ΄.	39
Περὶ Παρρησίας, καὶ Παρρησιασικοῦ.	Ι΄.	46
Περὶ Κακολογίας, καὶ Κακολόγου.	ΙΑ΄.	50
Περὶ Αὐθαδείας, καὶ Αὐθάδους.	ΙΒ΄.	53
Περὶ Σκληροκαρδίας, καὶ Σκληροκάρδου.	ΙΓ΄.	57
Περὶ Φιλοπονηρίας, καὶ Φιλοπονήρου.	ΙΔ΄.	62
Περὶ Ἀπονοίας, καὶ Ἀπονενοημένου.	ΙΕ΄.	67
Περὶ Δυσαρρεσκείας, καὶ Δυσαρέσου.	ΙΣΤ΄.	72
Περὶ Ἀναισχυντίας, καὶ Ἀναισχύντου.	ΙΖ΄.	78
Περὶ Βδελυρίας, καὶ Βδελυροῦ.	ΙΗ΄.	82
Περὶ Μυσαρότητος, καὶ Μυσαροῦ.	ΙΘ΄.	88
Περὶ Ἀηδίας, καὶ Ἀηδοῦς.	Κ΄.	92
Περὶ Προμηθείας, καὶ Προμηθευτικοῦ.	ΚΑ΄.	96
Περὶ Φιλαργυρίας, καὶ Φιλαργύρου.	ΚΒ΄.	105
Περὶ Ἀνελευθερίας, καὶ Ἀνελευθέρου.	ΚΓ΄.	112

Ο λόγιος ιατροφιλόσοφος Χαρίσιος Μεγδάνης παρουσίασε ορισμένες σκέψεις του για τη φιλοσοφία και σ'ένα άλλο έργο του με τίτλο *Καλλιόπη παλινοστούσα ή περί της ποιητικής μεθόδου*, το οποίο εκδόθηκε επίσης από το τυπογραφείο του Σνείρερ στη Βιέννη το 1819. Πρόκειται για μια πραγματεία (Μεγδάνης, 1819:1γ') «περί ποιητικής

μεθόδου· επειδή αγωνίζεται κυρίως να εξετάσει, και διασαφήσει, οποίας άρα τινάς Μεθόδους και Τρόπους, και εις ποία Είδη Ποιημάτων, ως ασφαλείς Κανόνας οι Ποιηταί μετερχόμενοι, ευδοκίμησαν», την οποία ο συγγραφέας θεωρεί «καθολική τις Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν». Το έργο αυτό του Μεγδάνη αναφέρουν και οι Γκίνης-Μέξας (1165), έχει μήκος 190mm και έκταση σελίδων ιδ' + 2 χωρίς αρίθμηση + 336 αριθμημένες. Στον πρόλογο της έκδοσης (1819: α'-ιδ') αναπτύσσει ο Μεγδάνης τις απόψεις του:

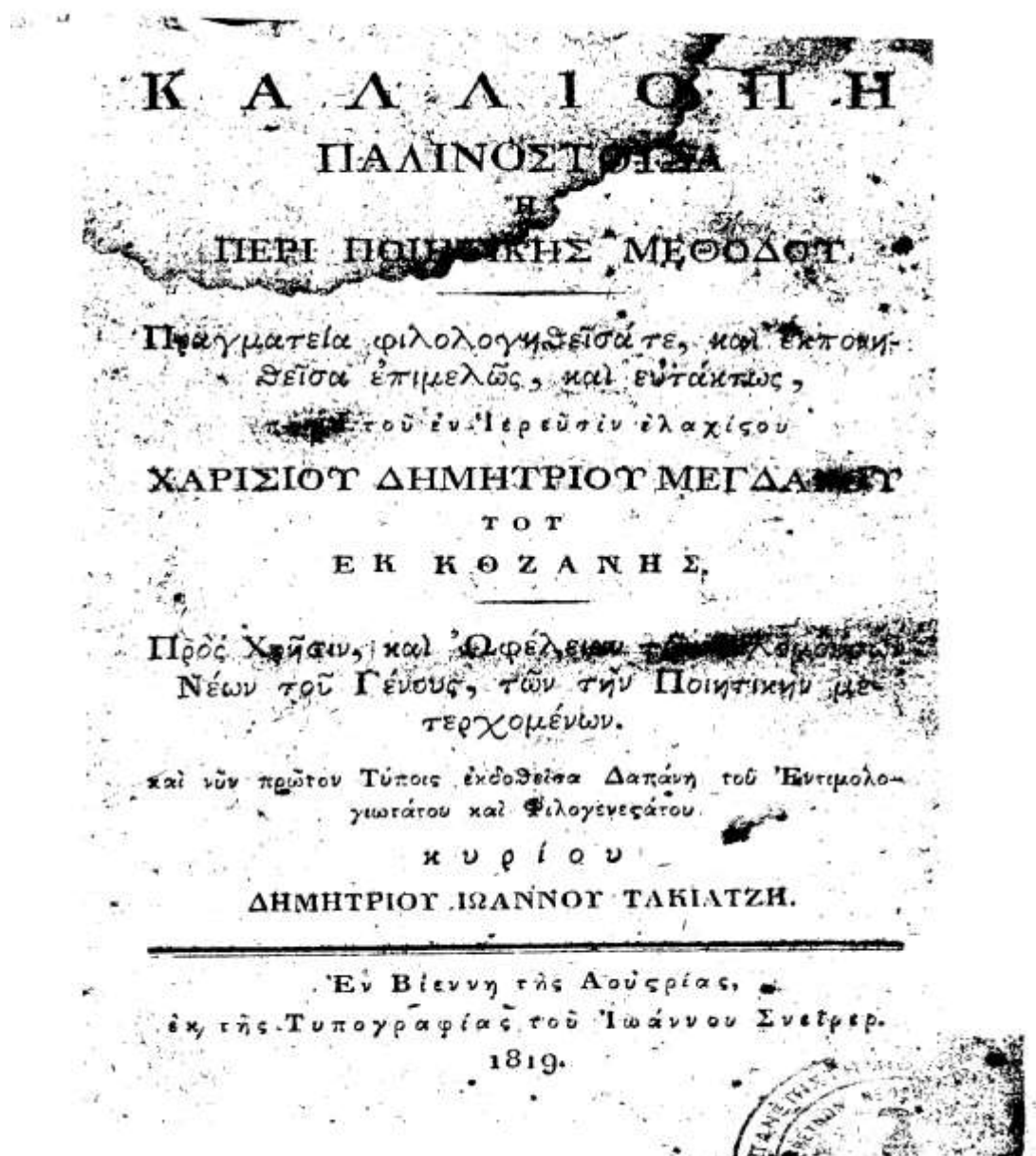
Προς τους Εντευζομένους

Η μεγάλη Υπόληψις, Προσοχή και Περιποίηση εις την Ποιητικήν, τόσον από τους παλαιούς ημών Προγόνους, όσον και από τους ήδη επί Σοφία ακμάζοντας νέους Ευρωπαϊούς, δεικνύει πόσον είναι επωφελής η αυτής Χρήσις, και Γύμνασις, και πόσον βοηθεί εις την καλήν προς τας Μαθήσεις των Νέων Επίδοσιν, και Προχώρησιν. Και εις την ευχερή, και ταχείαν Αύξησιν των Ιδεών του Γένους. Διότι αυτή κατά Αλήθειαν είναι καθολική τις Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν· επειδή πρώτη εισάγει τον Άνθρωπον εις τον Βίον, και δια της Ηδονής των Μύθων εντυπώνει κατ'ολίγον εις την απλήν του Φαντασίαν Ιδέας των όντων, και γινομένων· και παίζουσα κατά την νηπιώδη Αρεσκείαν του, τον διδάσκει παν Ήθος, και Πάθος, και πάσαν Πράξιν και Τέχνην και Μάθησιν· και με τας Φανταστικές Πλαστουργίας της τον εξασκεί κατά Βαθμόν προς την Διανόησιν των Υψηλοτέρων, και Τελειοτέρων, και την Διάκρισιν του Αληθούς· και τοιουτοτρόπως τον απαρτίζει και τον αποκαθιστά ικανόν να δεχθή και την Φιλοσοφίαν μετά τινος Ελευθεριότητος, και Ευχερείας. Δια τούτο και οι Παλαιοί την υπελάμβανον ως Φιλοσοφίαν τινά πρώτην, και τους Νέους δι' αυτής επαίδευν πρώτον, και προγυμνάζοντες αυτούς εις των Ποιητών τα Συνθέματα, τους απεκαθίστων ικανούς προς την Υποδοχήν των Τελειοτέρων.

Και συνεχίζει στη ε' σελίδα του προλόγου:

*Και ούτω μιν η Ποιητική εξασκεί κατά μικρόν, και λεπτόνει τον Νούν προς Διανόησιν
υψηλοτέρων Ιδεών, και τους Νέους παριστά εις την Φιλοσοφίαν και εισάγει προς την
Αντίληψιν της ακμάζοντας, και ευτονωτέρους το Φρόνημα.*

Εικόνα 8. Η Καλλιόπη παλινοστούσα ή περί της ποιητικής μεθόδου του Χ. Μεγδάνη,
1819. Βιέννη: τυπογραφία Ιωάννου Σνείρερ (ανακτήθηκε από <http://anemi.lib.uoc.gr/>).

Συγκρίνοντας τα τέσσερα βιβλία παρατηρούμε ότι η έκτασή τους σε αριθμό σελίδων και ο αριθμός των κεφαλαίων που περιλαμβάνουν διαφοροποιείται:

Πίνακας 2. Η έκταση των τεσσάρων έντυπων εκδόσεων.

Τίτλοι	Αριθμός κεφαλαίων	Σελίδες
<i>La filosofia morale</i> του Muratori	44	452
<i>Ηθική Φιλοσοφία</i> μτφ. του Μοισιόδακα	29	A τόμος: μ' + 250 B τόμος: η' + 284
<i>Λύχνος του Διογένους ή χαρακτήρες ηθικοί</i> του Μεγδάνη	50	18 + 276
<i>Ηθική φιλοσοφία</i> του Αριστοκλέους	16	219

Όπως φαίνεται από τις εκδόσεις των μεταφράσεων (των ετών 1761 & 1762) ο Μοισιόδακας μετέφρασε συνολικά τα πρώτα 29 κεφάλαια της *La filosofia morale* του Muratori. Συμπεριέλαβε τα πρώτα δώδεκα στον Α' τόμο και τα υπόλοιπα δεκαεπτά στο Β' τόμο. Η μετάφρασή του έφτασε μέχρι το XXIX κεφάλαιο με τίτλο «Della Prudenza» (*La filosofia morale*, 1737) στο πρωτότυπο ή στο κεφάλαιο «Περί Φρονήσεως» στην έκδοση της μετάφρασης (*Ηθική Φιλοσοφία*, 1762:η'). Από άποψη έκτασης σελίδων στον Α' τόμο συμπεριέλαβε μετάφραση 133 σελίδων από το πρωτότυπο, ενώ ο Β' τόμος περιελάμβανε τη μετάφραση από το 13^ο έως και το 29^ο κεφάλαιο, έκταση που αντιστοιχεί πρακτικά στο διάστημα από τις σελίδες 134 έως 295 του πρωτοτύπου, δηλαδή 161 σελίδες. Ενδεχομένως ο Μοισιόδακας, να είχε ήδη μεταφράσει ή να είχε στο μέλλον στο μυαλό του να μεταφράσει και τα υπόλοιπα κεφάλαια της *La filosofia morale* του Muratori, αλλά για οικονομικούς λόγους να στάθηκε αδύνατη η πραγματοποίηση της έκδοσης τους. Είδαμε άλλωστε με πόση δυσκολία κατάφερε τελικά να εκδώσει το Β' τόμο. Πάντως, ο σχεδιασμός της μετάφρασης και το μοίρασμα του όγκου της εργασίας σε τρία περίπου ίσα μέρη (12, 17, 15 κεφαλαίων με περίπου

130-170 σελίδες το κάθε μέρος) μας παραπέμπει στη σκέψη πως η αρχική πρόθεση του Μοισιόδακα ήταν μια έκδοση τριών τόμων. Πιθανόν στη μη έκδοση του τρίτου μέρους να συνέβαλε και η κατάσταση της υγείας του Μοισιόδακα η οποία είχε χειροτερέψει και η άσχημη ψυχολογική διάθεση στην οποία περιήλθε μετά την περιπέτεια και τις δυσκολίες έκδοσης του Β' τόμου.

Υπάρχουν ορισμένα κοινά στοιχεία που συνδέουν τις προσωπικότητες των τριών διανοουμένων: Μεγδάνη, Μοισιόδακα και Muratori. Πέρα από το γεγονός ότι υπήρξαν κατεξοχήν άνθρωποι των γραμμάτων και του διαφωτιστικού πνεύματος της εποχής τους, παράλληλα ήταν ιερείς που ασκούσαν τα ιερατικά τους καθήκοντα, όπως άλλωστε αρκετοί λόγιοι της εποχής. Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων τους στο περιβάλλον της εκκλησίας, ορθόδοξης ή καθολικής, δεν ανήλθε κανένας από τους τρεις στους ανώτερους βαθμούς της ιεροσύνης αλλά παρέμειναν μέχρι το τέλος της ζωής τους απλοί ιερείς. Η εκκλησιαστική καριέρα άλλωστε δεν περιλαμβάνονταν στους στόχους των τριών αντρών, ενώ ο καθένας με τον τρόπο του εναντιώθηκε στην επίσημη εκκλησία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Muratori, που με την επιστημονική του έρευνα (*Piena esposizione dei diritti Imperiali ed Estensi sopra la Città di Comacchio*, Modena 1712 & *Osservazioni sopra una lettera intitolata Il dominio temporale della Sede Apostolica sopra la città di Comacchio*, Modena 1708) και τη νομική υποστήριξη που παρείχε στο δούκα της Μόντενα και στον Αυτοκράτορα, ήρθε σε σύγκρουση με το Βατικανό πάνω στο ζήτημα της διεκδίκησης των κοιλάδων του Comacchio. Ο Μοισιόδακας επίσης δεν είχε τις καλύτερες σχέσεις με την επίσημη συντηρητική εκκλησία που στάθηκε εμπόδιο για τη συνέχιση των σπουδών του στα νεανικά του χρόνια αν θυμηθούμε τις απόψεις του Ιερόθεου περί αθεΐας όσων σπουδάζουν στη Δύση. Στην περίπτωση του Μεγδάνη, ο λόγος για τον οποίο εγκατέλειψε την Κοζάνη μεταναστεύοντας στη Βουδαπέστη ήταν οι πιέσεις που

δέχθηκε από τον επίσκοπο και την τοπική κοινότητα για να γίνει ιερέας όπως μας πληροφορεί ο Καλινδέρης ([1971]1992:39): «επειδή οι πρόκριτοι και ο επίσκοπος Θεόφιλος ηνάγκαζον αυτόν ιερατεύσαι ως της ενορίας προηγορασμένης ούσης και μάλιστα εφυλάκισον αυτόν εις απειλήν, ούτος μη θέλων, δραπετεύει και ύστερον κρύφα εις Πέσταν απέρχεται».

Σύμφωνα με τον Petronio (2000:245) ο Muratori και οι θεωρίες του βασιζόνταν κυρίως στην έννοια του καλού, ιδιαίτερα του κοινού καλού, με σκοπό τη βελτίωση και πρόοδο και στη θέληση και συμμετοχή στη διαδικασία για ηθική ανανέωση, που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στους αρκαδικούς κύκλους. Ως προσωπικότητες οι τρεις λόγιοι υπήρξαν μετριοπαθείς. Η ανάγκη για ανανέωση τους χαρακτήριζε ως συγγραφείς του 18ου αι. όπως και τα κείμενά τους. Την ίδια ανάγκη για ανανέωση, για το ωφέλιμο κοινό καλό και την πρόοδο υποστήριζε ο Μοισιόδακας σε όλο το έργο του, άποψη την οποία συμμερίζονταν και ο Μεγδάνης.

Μέσα από το έργο τους στο σύνολό του, παρατηρούμε ότι προσπάθησαν να ισορροπήσουν ανάμεσα στις διαφωτιστικές – ανανεωτικές ιδέες της εποχής και την εκκλησία. Κατά τον Καλινδέρη ([1971]1992:39) ο Μεγδάνης ως αρχαιολάτρης «απομνηματιστής της αρχαιότητας» δημοσίευσε το 1812 στη Βουδαπέστη ένα εκτεταμένο ανατρεπτικό έργο πολυθεϊστικού χαρακτήρα, το *Ελληνικόν Πάνθεον* «σχετιζόμενον με τα συγγραφικά του ενδιαφέροντα, τα οποία δεν ενέπιπτον προς την ιδιότητα του ιερέως». Για να αποφύγει τον κίνδυνο του αφορισμού ο ίδιος ο Μεγδάνης (1812:2 χ.α) παρουσιάζει στον πρόλογο της έκδοσης με τίτλο *Είδησις* την απαραίτητη ομολογία πίστεως. Το δεύτερο έργο που εκδίδει ο ιατροφιλόσοφος η *Οδηγία χριστιανική Ορθόδοξος* είναι απόλυτα σύμφωνο με τις αρχές και την παράδοση της εκκλησίας. Παρόμοια χαρακτηριστικά παρουσιάζει και η εργογραφία του Muratori:

από τη μια πλευρά δημοσιεύει επιστημονικές έρευνες για την αρχαιότητα και το μεσαίωνα και από την άλλη κείμενα εκκλησιαστικού περιεχομένου.

Ένα άλλο κοινό σημείο τους ήταν το ότι ασχολήθηκαν συστηματικά και μεθοδικά, όπως πολλοί λόγιοι της εποχής τους, με διάφορους τομείς της επιστήμης. Σύμφωνα με τον Petronio (2000:245) ο Muratori ασχολήθηκε κυρίως με τους τομείς της ιστορίας, δικαίου, ηθικής, κριτικής, λογοτεχνίας και αισθητικής. Ο Μεγδάνης ασχολήθηκε με την αρχαία ελληνική ιστορία και παράδοση, τη λογοτεχνία (ποιητική), τη φιλοσοφία, την ιατρική, τη φαρμακολογία, τη θεολογία και τη γεωγραφία. Ο Μοισιόδακας ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία, την παιδαγωγική, τη γεωγραφία, τα μαθηματικά, τη φυσική και την αστρονομία. Ο Μεγδάνης έχει ένα επιπλέον κοινό στοιχείο με το Muratori: τους ενώνει ο θαυμασμός και ο σεβασμός για την αρχαιότητα, τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό και την εθνική τους παράδοση. Ο Muratori έμαθε ελληνικά ώστε να έχει τη δυνατότητα να μελετά τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς από τα πρωτότυπα έργα τους στις βιβλιοθήκες του Μιλάνο και της Μάντοβα όπου εργάστηκε. Ο Μεγδάνης είχε ως στόχο τη διάσωση της αρχαίας ελληνικής πολιτισμικής κληρονομιάς και παράδοσης. Το μακροκείμενο που δημιουργούν τα έργα του Μεγδάνη *Χαρακτήρες Ηθικοί* και του Muratori *La filosofia morale esposta e proposta ai giovani* με κοινό θέμα τους ηθικούς χαρακτήρες απευθυνόμενοι στους νέους της εποχής τους, βασίζεται σε ένα κανόνα της αρχαίας ελληνικής παράδοσης, που είχε διαμορφωθεί από τα *Ηθικά* του Αριστοτέλη:

- *Ηθικά Μεγάλα*, μτφ. & επιμ. Μπετσάκος Β. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος 2010.

- *Ηθικά Νικομάχεια, βιβλία Α' - Δ'*, μτφ. & επιμ. Λυπουρλής Δ. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος 2006.

- *Ηθικά Νικομάχεια, βιβλία Ε' - Κ'*, μτφ. & επιμ. Λυπουρλής Δ. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος 2006.

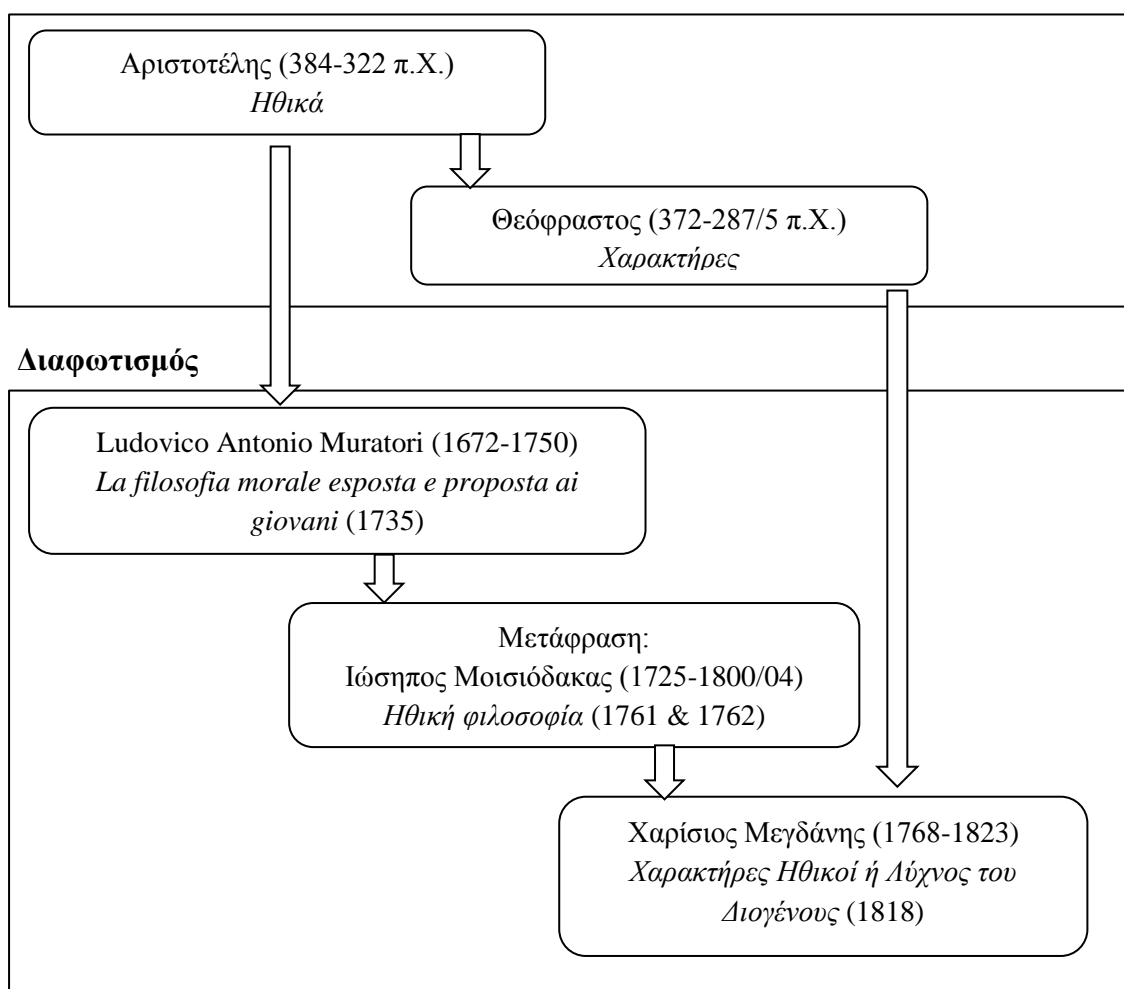
- *Ηθικά Ευδήμεια, τόμος Α'*, μτφ. Κυργιόπουλος Ν. Αθήνα: Γεωργιάδης – Βιβλιοθήκη των Ελλήνων 2004.

- *Ηθικά Ευδήμεια, τόμος Β'*, μτφ. Κυργιόπουλος Ν. Αθήνα: Γεωργιάδης – Βιβλιοθήκη των Ελλήνων 2004,

και τους *Χαρακτήρες* του Θεόφραστου (372-287/5 π.Χ., μαθητής και συνεχιστής του έργου του Αριστοτέλη) στη συνέχεια (Θεόφραστου. *Χαρακτήρες*, μτφ. Γκιργκένης Σ. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος 2008). Αυτό τον κανόνα δημιουργεί εκ νέου και επανεισάγει ουσιαστικά ο Μεγδάνης στη Νεοελληνική πραγματικότητα της Οθωμανοκρατούμενης Κοζάνης των αρχών του 19^{ου} αι.

Διάγραμμα 1. Το μακροκείμενο της Ηθικής Φιλοσοφίας και η δημιουργία κανόνα από το Χαρίσιο Μεγδάνη στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Ελληνική Κλασική αρχαιότητα

Και οι τρεις λόγιοι, υπήρξαν ως συγγραφείς πολυγραφότατοι. Ο Serianni (2002:192) γράφει ότι ο Muratori υποστήριζε σχετικά με τη γλώσσα, πως θα πρέπει να είναι καθαρή, φυσική, κατανοητή έτσι ώστε να είναι προσιτή και να αρέσει σε όλους. Σκοπός του γραπτού λόγου και πιο συγκεκριμένα της πρόζας σύμφωνα με τον ίδιο είναι η επικοινωνία. Ο Μοισιόδακας αρκετές φορές κατηγορήθηκε από τους συντηρητικούς αντιπάλους του για την απλότητα του λόγου του και για το ότι δεν γνώριζε την ελληνική γλώσσα σε βάθος. Το συγγραφικό του έργο ανέτρεψε τις κατηγορίες ως ανυπόστατες. Ο Μεγδάνης (1812:1) πίστευε επίσης στην επικοινωνία μέσω του κατανοητού γραπτού λόγου και των κειμένων με στόχο: «Χάριν, και ωφέλειαν των Φιλομαθών νέων του γένους, και των την ποιητικήν μετερχομένων».

Ο Muratori και ο Μεγδάνης είχαν άλλα δύο κοινά στοιχεία: τις βιβλιοθήκες και το γεγονός ότι υπήρξαν μέλη εταιρειών. Αμφότεροι εμβάθυναν στους επιστημονικούς τομείς που συγκέντρωναν το ενδιαφέρον τους μέσω των μελετών τους στις βιβλιοθήκες όπου είχαν απρόσκοπτη πρόσβαση. Ο μεν Muratori αρχικά εργάστηκε στη φημισμένη Αμβροσιανή βιβλιοθήκη του Μιλάνο (Segre, 2000:1134), όπου είχε πρόσβαση σε σπάνιες ιστορικές πηγές και έπειτα στη βιβλιοθήκη της Μόντενα που διεύθυνε για μισό περίπου αιώνα. Ο δε Μεγδάνης, υπήρξε ένας από τους πρωτεργάτες της ανακαίνισης και του εμπλουτισμού της κοινοτικής βιβλιοθήκης της Κοζάνης, στην οποία προσέφερε τις υπηρεσίες του και μελέτησε σχεδόν ολόκληρη τη ζωή του. Επιπλέον, υπήρξαν αμφότεροι μέλη ανανεωτικών κινημάτων-εταιριών: ο Μεγδάνης είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία από το φίλο του Τακιατζή, ενώ ο Muratori ήταν μέλος της Arcadia και σύμφωνα με τον Asor Rosa (1985:349) αποτέλεσε πρόδρομο των ιδεών της Accademia dei pugni με το έργο του *I primi disegni della repubblica letteraria d'Italia* (1703).

6. Το έργο του Ιωάννη Αριστοκλέους (1828-1899): *Ηθική φιλοσοφία*

Ο Ιωάννης Δημητρίου Αριστοκλέους (1828-1899) ασχολήθηκε κυρίως με ζητήματα ηθικής, φιλοσοφίας, λογικής και ψυχολογίας δημοσιεύοντας τα περισσότερα έργα του στην Κωνσταντινούπολη:

1. *Σχεδίασμα περί διαρρυθμίσεως των Ι. Σταυροπηγίων μοναστηριών*, Κων/πολη 1871, τύποις Ανατολικού Αστέρου.
2. *Ψυχολογία*, Κων/πολη 1879, τύποις Βουτυρά.
3. *Λογική*, Κων/πολη 1879, τύποις Βουτυρά.

Ανάμεσα στα έργα του υπάρχουν δύο τίτλοι που πραγματεύονται φιλοσοφικά ζητήματα: αρχικά δημοσίευσε την *Εισαγωγή της φιλοσοφίας* στην Κωνσταντινούπολη το 1879 με δαπάνη του Αντώνιου Βλαστού στο τυπογραφείο Βουτυρά, μια μικρή φιλοσοφική πραγματεία έκτασης 56 σελίδων. Λίγα χρόνια αργότερα ακολούθησε η *Ηθική Φιλοσοφία*, που εκδόθηκε πάλι στην Κωνσταντινούπολη το 1883 επίσης από το τυπογραφείο Βουτυρά, ένα έργο έκτασης 219 σελίδων. Τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της έκδοσης είναι τα εξής: σχήμα 8°, μήκος εντύπου 200mm, δερματόδετο, 2 σελ. χ.α. στην αρχή και 5 σελ. χ.α. στο τέλος. Η έντυπη έκδοση του 1883 εντοπίστηκε στην ΚΔΒΚ με κωδικό E543207. Το κείμενο του Αριστοκλέους *Φιλοσοφικόν απάνθισμα. Ηθική Φιλοσοφία* πέρασε στην κατοχή της βιβλιοθήκης ως δωρεά του Μητροπολίτη Κοζάνης Φωτίου (1910-1923). Ο Φώτιος Μανιάτης είχε γεννηθεί το 1840 στην Πρίγκηπο, το 1877 χειροτονήθηκε επίσκοπος Ειρηνοπόλεως στη Βουλγαρία όπου έμεινε μέχρι το 1906, περίοδο των διωγμών των Ελλήνων. Συνέχισε το έργο του στην Κωνσταντινούπολη, μέχρι το διορισμό του το 1910 ως Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης, θέση στη οποία παρέμεινε μέχρι το θάνατό του το 1923.

Η *Ηθική Φιλοσοφία* εκδόθηκε με έξοδα του ίδιου του συγγραφέα, όπως αναφέρεται στον τίτλο της έκδοσης (1883:εξώφυλλο): «νυν το πρώτον εκδίδεται δαπάνη του συγγραφέως». Στο οπισθόφυλλο της έκδοσης υπάρχει η σημείωση: «παν αντίτυπον μη φέρον την ιδιόχειρον υπογραφήν μου καταδιώκεται υπό του νόμου, ως προερχόμενον εκ τυποκλοπίας» και ακολουθεί με μπλέ μελάνι η ιδιόχειρη υπογραφή του Ι. Δ. Αριστοκλέους. Το έργο ξεκινά με την εισαγωγή, η οποία αποτελείται από πέντε κεφάλαια:

Πίνακας 3. Εισαγωγικά κεφάλαια της Ηθικής Φιλοσοφίας

Αρ. Κ.	Τίτλος κεφαλαίου	Σελίδα
1	Ορισμός της Ηθικής Φιλοσοφίας	3
2	Διαίρεσις της Ηθικής Φιλοσοφίας	5
3	Χρησιμότης της Ηθικής Φιλοσοφίας	6
4	Νομιμότης της Ηθικής Φιλοσοφίας	8
5	Σχέσις της Ηθικής Φιλοσοφίας μετά της φυσικής Θεολογίας	10

Στη συνέχεια ακολουθεί το μέρος *Θεωρητική Ηθική*, που αποτελείται από τρία τμήματα. Το πρώτο τμήμα φέρει τον τίτλο: «Περί των ελατηρίων της βουλήσεως» και αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια:

Πίνακας 4. Τμήμα πρώτο της Ηθικής Φιλοσοφίας

Αρ. Κ.	Τίτλος κεφαλαίου	Σελίδα
1	Γενική της ανθρωπίνης φύσεως θεωρία. – Χαρακτήρες διακριτικοί του σώματος και της ψυχής	15
2	Περιγραφή των ελατηρίων των ανθρωπίνων πράξεων	23
3	Ανασκευή της επί του αισθήματος ερειδομένης ηθικής	36
4	Ανασκευή της επί του συμφέροντος ερειδομένης ηθικής	45

Πίνακας 5. Τμήμα δεύτερο της Ηθικής Φιλοσοφίας: «Περί των αρχών της ηθικής»

Αρ. Κ.	Τίτλος κεφαλαίου	Σελίδα
1	Περί του αγαθού	57
2	Περί καθήκοντος	88

Στη σελίδα 67 του κεφαλαίου «Περί του αγαθού» περιλαμβάνονται οι «χαρακτήρες του ηθικού». Ακολουθεί το τρίτο τμήμα του έργου του Ι. Δ. Αριστοκλέους:

Πίνακας 6. Τμήμα τρίτο της Ηθικής Φιλοσοφίας: «Περί ηθικότητας»

Αρ. Κ.	Τίτλος κεφαλαίου	Σελίδα
1	Στοιχεία υποκειμενικά της ηθικότητας	122
2	Περί αρετής και κακίας	143
3	Περί δικαιοσύνης και περί καθιερώσεως του ηθικού νόμου	158
4	Περί των δοκιμασιών του παρόντος βίου	179
5	Περί μέλλοντος βίου και περί αθανασίας της ψυχής	184

Το έργο του Ι. Δ. Αριστοκλέους ολοκληρώνεται με το τελευταίο κεφάλαιο που περιλαμβάνει τα συμπεράσματα και φέρει τον τίτλο: «Γενικόν της ηθικής συμπεράσμα» (σελίδα 211 έως τη σελίδα 219). Ο τίτλος του βιβλίου του Ι. Δ. Αριστοκλέους είναι όμοιος με τη μετάφραση του Μοισιόδακα *Ηθική Φιλοσοφία* αποδεικνύοντας τη διακειμενική τους σχέση και με το πρωτότυπο έργο του Muratori. Το περιεχόμενο του βιβλίου του Αριστοκλέους περιλαμβάνει ζητήματα ηθικής και φιλοσοφίας. Παρουσιάζει και αναλύει περιπτώσεις ηθικών χαρακτήρων, όπως αντίστοιχα έκανε ο Μεγδάνης και ο Muratori. Εν κατακλείδι, το δεύτερο μέρος, στο

οποίο παρουσιάζονται οι αρχές της ηθικής και ειδικότερα το τρίτο, στο οποίο παρουσιάζονται οι ηθικοί χαρακτήρες, σχετίζονται άμεσα με τη μετάφραση του Μοισιόδακα και το πρωτότυπο του Muratori, δημιουργώντας διακειμενικές σχέσεις και επιβεβαιώνοντας τη δημιουργία κανόνα στο Νεοελληνικό πολιτισμικό σύστημα εισαγωγής.

Εικόνα 9. Η Ηθική Φιλοσοφία του 1883 του Ιωάννη Αριστοκλέους σε έκδοση του τυπογραφείου Βουτυρά στην Κωνσταντινούπολη (ανακτήθηκε από: <http://anemi.lib.uoc.gr/>).

7. Ανδρέας Λασκαράτος (1811-1901): *Ιδού ο άνθρωπος ή Χαρακτήρες*

Ο Ανδρέας Λασκαράτος γεννήθηκε στο Ληξούρι την 1η Μαΐου του 1811 και πέθανε στο Αργοστόλι στις 24 Ιουλίου 1901. Ο πατέρας του, Γεράσιμος Τυπάλδος Λασκαράτος είχε μεγάλη οικονομική επιφάνεια και πολιτική δύναμη. Στην ηλικία των δώδεκα ετών μετακόμισε στο Αργοστόλι, στο σπίτι του θείου του Δελλαδετσίνα και εκεί διδάσκεται την ιταλική γλώσσα από τον Ιάκωβο Βαπτιστή Μπαρτολότσι και την αρχαία ελληνική από τον Νεόφυτο Βάμβα³. Ο Λασκαράτος σπούδασε Νομική στην Ιόνιο Ακαδημία. Από το 1836 έως το 1839 διέμεινε στο Παρίσι. Έπειτα, για δύο χρόνια, από το 1839 έως το 1841, βρισκόταν στην Πίζα όπου πήρε το δίπλωμα του δικηγόρου και έγραψε τα πρώτα του ποιήματα⁴. Σημαντικός σταθμός στη ζωή του ήταν ο γάμος του το 1846 με την Πηνελόπη Κοργιαλένια, κόρη του μεγαλεμπόρου Δημητρίου Κοργιαλένια ο οποίος δραστηριοποιούνταν στο Λιβόρνο.

Σύμφωνα με τον Κ.Θ.Δημαρά (2000:421-422) ο Λασκαράτος ασχολήθηκε κυρίως με την κοινωνική σάτιρα. Ήταν άριστος γνώστης της ιταλικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Το Μάιο του 1859 ίδρυσε το περιοδικό *Λύχνος* το οποίο κυκλοφόρησε 49 τεύχη έως το 1868. Ο Λασκαράτος έχει αξιόλογη συγγραφική δραστηριότητα και συνδέεται με τους πνευματικούς κύκλους της εποχής του, ενώ ξεχωρίζει ως προσωπικότητα για τη μαχητικότητά του λόγω του αφορισμού του από την Εκκλησία στις 2 Μαρτίου του 1856 με αφορμή το έργο του *Τα μυστήρια της Κεφαλλονιάς*. Το ΕΚΕΒΙ⁵ προσφέρει μια συνοπτική εικόνα της βιογραφίας του, την εργογραφία του καθώς και μια ενδεικτική βιβλιογραφία σχετική με τον ίδιο και το συγγραφικό του

---

³http://www.biblionet.gr/author/7036/%CE%91%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%AD%CE%B1_%CE%9B%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%85 (ανακτήθηκε στις 31/3/2018).

⁴ Idem σημ. 3.

⁵ <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=588>

έργο. Ένα από τα σημαντικότερα κείμενά του είναι το *Ιδού ο άνθρωπος ή Χαρακτήρες* το οποίο εκδίδει το 1886. Στο συγκεκριμένο έργο ο συγγραφέας παρουσιάζει 126 χαρακτήρες ανθρώπων χρησιμοποιώντας ως πρότυπο τους *Χαρακτήρες* του Θεοφράστου. Ο Γ. Αλισανδράτος αγνοεί πιθανόν την ύπαρξη του *Λόχου του Διογένους ή χαρακτήρες ηθικοί* του Χαρισίου Μεγδάνη, όπως και τη μετάφραση του Μοισιόδακα με αποτέλεσμα να αναφέρει το κείμενο του Λασκαράτου ως μοναδικό (2002:23): «Από την Επανάσταση και ύστερα για μακρό διάστημα δε συναντούμε άλλο βιβλίο χαρακτήρων. Το είδος εμφανίζεται ξανά στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, και μάλιστα στην Επτάνησο».

Ο σκοπός του βιβλίου είναι ουσιαστικά διδακτικός. Ο Κ.Θ. Δημαράς γράφει ότι (2000:423): «Οι *Χαρακτήρες* του απομακρύνονται πολύ από τον καθιερωμένο τύπο, γιατί έχουν κι αυτοί καθαρά διδακτικό σκοπό». Ο συγγραφέας στα προλεγόμενά του αναφέρει εξάλλου ότι οι γνώσεις που προσφέρουν τα βιβλία (1969:16): «χρησιμεύουν ως βοηθήματα δια την πραγματική μας έπειτα μαθήτευσιν εις την κοινωνίαν». Ο Λασκαράτος στα προλεγόμενα δεν παραλείπει να δηλώσει ρητά την επιρροή που δέχθηκε από τον Θεόφραστο και την υιοθέτηση του έργου του τελευταίου ως πρότυπο. Ο Κεφαλλονίτης σατιρικός συγγραφέας γράφει ότι (1969:16):

Ο Θεόφραστος εις τους χαρακτήρας του συνηθά να βάνει τους ίδιους ήρωάς του να μιλούνε· και το δραματικόν τούτο είναι μεγάλη γοητεία στην συγγραφήν. Τούτο έκαμα και εγώ κάποτε εις τους ειδικούς μου χαρακτήρας· αλλά δεν εκαταχράσθηκα τη γοητεία τούτη, φοβούμενος μη φωτογραφίσω τότε ορισμένο πρόσωπο, στη μικρή κοινωνία στην οποίαν έλαβα την ύλην, περισσότερο, παρά να γράψω κοινόν εις πολλούς χαρακτήρα.

Ενδεικτικά, στο έργο του Λασκαράτου υπάρχει η περίπτωση του «Υπερήφανου» χαρακτήρα, όπως υπήρχε και στα προηγούμενα κείμενα. Ο Λασκαράτος γράφει για τον «υπερήφανο» ότι (1969:146):

Ο υπερήφανος υπερτιμά τον εαυτόν του εις βάρος των άλλων. Νομίζεται ίσος με τους ανωτέρους του· ανώτερος από τους ίσους του· και τους κατώτερους του τους χρησιμοποιεί σαν κνώδαλα. Ο υπερήφανος σπανίως είναι και αξιότιμος άνθρωπος. Η υπερηφάνεια ως επί το πλείστον φωλιάζει σε κούφια καύκαλα.

Ένα στοιχείο που συνδέει το *Ιδού ο άνθρωπος ή Χαρακτήρες* του Λασκαράτου με το *Λύχνος του Διογένους ή χαρακτήρες ηθικοί* του Χαρισίου Μεγδάνη, το *Ηθική Φιλοσοφία* του 1883 του Ιωάννη Αριστοκλέους και με τη μετάφραση του Μοισιόδακα της *Ηθικής Φιλοσοφίας* του Ludovico Antonio Muratori είναι το αρχαίο πρότυπο των *Χαρακτήρων* του Θεοφράστου. Κοινός παρονομαστής των υπο μελέτη κειμένων είναι ο πρωταρχικός διδακτικός και ηθικοπλαστικός σκοπός τους. Οι συγγραφείς προσφέρουν τα κείμενα τους με στόχο την εκπαίδευση των πιθανών τους αναγνωστών, απευθυνόμενοι κυρίως στους νέους, και κατά συνέπεια τη βελτίωση της κοινωνίας και των κοινωνικών σχέσεων, μια άποψη εμπνευσμένη από τις αρχές του Διαφωτισμού. Ένα άλλο στοιχείο που χαρακτηρίζει τους συγγραφείς που μελετήσαμε, τον Muratori, τον Μοισιόδακα, τον Μεγδάνη και τον Λασκαράτο είναι τα προβλήματα που αντιμετώπισαν στη σχέση τους με την επίσημη εκκλησία. Η σχέση που προκύπτει μεταξύ των παραπάνω συγγραφέων είναι άμεση σε κειμενικό επίπεδο. Στη διδακτορική διατριβή του 2012 παρουσιάσαμε τις διακειμενικές σχέσεις και το μακροκείμενο μεταξύ Muratori, Μοισιόδακα, Μεγδάνη και Αριστοκλέους. Στο ήδη υπάρχον πλαίσιο διακειμενικών σχέσεων έρχεται να προστεθεί και το έργο του Λασκαράτου *Ιδού ο άνθρωπος ή Χαρακτήρες* (1886) το οποίο επεκτείνει παράλληλα το προγενέστερο μακροκείμενο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγέλου, Α. (1976) *Ιώσηπος Μοισιόδακας, “Απολογία”*, Αθήνα: Ν.Ε.Β. Ερμής.
- Αριστοκλέους, Ι. Δ. (1883) *Ηθική φιλοσοφία*, Κωνσταντινούπολη: Βουτυρά.
- Αριστοτέλης, (2004) *Ηθικά Ευδήμεια, τόμος Α'*, μτφ. Κυργιόπουλος Ν, Αθήνα: Γεωργιάδης.
- Αριστοτέλης, (2004) *Ηθικά Ευδήμεια, τόμος Β'*. Μτφ. Ν. Κυργιόπουλος, Αθήνα: Γεωργιάδης.
- Αριστοτέλης, (2008) *Ηθικά Νικομάχεια Βιβλίο Α'-Δ'*. Εισ-μτφ-σχόλια: Δ. Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Αριστοτέλης, (2008) *Ηθικά Νικομάχεια Βιβλίο Ε'-Κ'*. Εισ-μτφ-σχόλια: Δ. Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Αριστοτέλης, (2008) *Ποιητική*. Εισ-μτφ-σχόλια: Δ. Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Αριστοτέλης, (2008) *Περί μέθης, περί αρετών και κακιών, περί κόσμου*. Εισ-μτφ-σχόλια: Σ. Τριαντάρη-Μαρά, Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Αριστοτέλης, (2010) *Ηθικά Μεγάλα*. Μτφ.-επιμ.: Β. Μπετσάκος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Γκίνη, Δ., Μέξα, Β. (1939) *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863*, 3 τομ. Αθήνα.
- Δημαράς, Κ.Θ. (1987) *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Δημαράς, Κ.Θ. (2000) *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα: Εκδόσεις «Γνώση».
- Ζαβίρα, Γ. [1872] (1972) *Νέα Ελλάδα ή ελληνικόν θέατρον, Ανατύπωσις Α' Εκδόσεως*.
- Γριτσόπουλου Τ. (επιμ.-εισ.- ευρ.), Αθήνα: ΕΜΣ.
- Ζωγραφίδου, Ζ. (1999) *Η παρουσία της ιταλικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα (1900-1997)*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Ζωγραφίδου, Ζ., Κασάπη, Ε., Σοφιανού Ο. (2000) *Ποιοτικές και ποσοτικές αναλύσεις στη μετάφραση λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Ζωγραφίδου, Ζ., Κασάπη, Ε., Σοφιανού Ο. (2002) *Μαθήματα εκπαίδευσης μεταφραστών λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Ηλιού, Φ. (1997) *Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα, τομ. 1:1810-1818*, Αθήνα.

Θεόφραστος, (2008) *Χαρακτήρες*. Πρωλ: Σ. Παπαθεμελής, μτφ-εισ: Σ. Γκιργκένης, Θεσσαλονίκη: Ζήτη.

Καλινδέρη, Μ. [1971](1992) *Χαρίσιος Δ. Μεγδάνης (1768-1823)*, Αθήνα: Εκκλησιαστικά εκδόσεις - Αποστολική διακονία.

Καραθανάσης, Α. (2010) *Η Βενετία των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.

Καραθανάσης, Α. (2007) «Κοζανίτες απόδημοι και συνδρομητές εκδόσεων της περιόδου 1806-1820», Στο *Ελμειακά* τ.59. Θεσσαλονίκη: έκδοση Συλλόγου Κοζανιτών Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Νικόλαος».

Καρανάσιος, Χ. (1996) *Εκδόσεις και χειρόγραφα της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1707-1832)*, Κοζάνη: INBA.

Κασάπη, Ε. (2000) *Τεχνικές ανάγνωσης, ακρόασης & περίληψης κειμένων*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Κασάπη, Ε. (2003) *Διακείμενο και κριτική μεταφραστικών στρατηγικών. Το 26^ο τραγούδι της κόλασης μεταφρασμένο από τον Νίκο Καζαντζάκη*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Κασάπη, Ε. (2010) *Τετράδια εκπαίδευσης και αυτοεκπαίδευσης μεταφραστών: ενότητα 2 από την έρευνα στην πράξη*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Κασίνη, Κ. (2006) *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ'-Κ' αι.*, Αθήναι: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων.

Κιτρομηλίδης, Π. (1985) *Ιώσηπος Μοισιόδακας. Οι συντεταγμένες της δυτικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Κιτρομηλίδης, Π. (2009) «Ο δάσκαλος του Ρήγα». Στο συλλογικό έργο *Ρήγας Βελεστινλής διαφωτιστής, επαναστάτης, μάρτυρας*, Αθήνα: Ε Ιστορικά Τεγόπουλος, 23-28.

Λασκαράτος, Α. (1969) *Ιδού ο άνθρωπος*, Αθήνα: Πάπυρος.

Λασκαράτος, Α. (2002) *Ιδού ο άνθρωπος*, Αλισανδράτος, Γ. (Επιμ.) Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”.

Λιούφης, Π. (1924) *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα: τύποις Ι. Βάρτσου.

Μεγδάνης, Χ. (1812) *Ελληνικόν Πάνθεον ή Συλλογή της μυθικής Ιστορίας των παρὰ τοις αρχαίοις Έλλησι μυθολογουμένων Θεών, και της κατ[αυτήν] αλληγορίας*, Πέστη: τυπογραφείο Μαθθία Τράτνερ.

Μεγδάνης, Χ. (1818) *Λύχνος του Διογένους ή Χαρακτήρες Ηθικοί*, Βιέννη: τυπογραφείο Ιωάννου Σνείερ.

Μεγδάνης, Χ. (1819) *Καλλιόπη παλινοστούσα ή Περί ποιητικής μεθόδου*, Βιέννη: τυπογραφείο Ιωάννου Σνείερ.

Μεγδάνης, Χ. (1820) *Αγγελία: περί του κατ’έτος τελουμένου κοινού Μνημοσύνου υπέρ των Συνδρομητών των εν Κοζάνη Σχολείων Ελληνικού τε και κοινού περί της Εξετάσεως των Μαθητών εν Έτει 1819 κατά μήνα Φεβρουάριον, και περί της Αρχής, Προόδου και της Καταστάσεως της Ελληνικής Σχολής, και των εξ αυτής επί Παιδεία αναφανέντων Εγχωρίων τε και Ξένων*, Βιέννη: τυπογραφείο Σβεκίου.

Μοισιόδακας, Ι. (1761) *Ηθική φιλοσοφία*, Τόμος 1^{ος}, Βενετία: Antonio Bortoli.

Μοισιόδακας, Ι. (1762) *Ηθική φιλοσοφία*, Τόμος 2^{ος}, Βενετία: Antonio Bortoli.

Μοισιόδακας, Ι. (1781) *Θεωρία της γεωγραφίας*, Βιέννη: Ιωάννης Θωμάς Τράτνερ.

Μοισιόδακας, Ι. (1999) *Πραγματεία περί παιδων αγωγής*, Καραφύλλη Γ. (σχόλια & εισ.). Κοζάνη: INBA.

Πολίτης, Λ. [1978] (1998) *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Σάθας, Κ. (1868) *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα: τυπ. τέκνων Ανδρέα Κορομηλά.

Σιγάλας, Α. (1939) *Από την πνευματική ζωή των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας. Α. Αρχεία και βιβλιοθήκη Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ
Παράρτημα Δ' τόμου Επετηρίδος Φιλοσοφικής Σχολής.

Σπυριδωνίδης, Η. (2012) *Η ιταλική πολιτισμική επιρροή των μεταφράσεων στην Κοβεντάρειο δημοτική βιβλιοθήκη Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη: διδακτορική διατριβή υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας Ελένης Κασάπη, ΑΠΘ.
<http://ikee.lib.auth.gr/record/129729/files/GRI-2012-9110.pdf>.

Στάϊκος, Κ. (1995) *Τα τυπωμένα στη Βιέννη ελληνικά βιβλία (1749-1800)*, Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού.

Τριαντάρη, Σ. (2006) 'Λόγιοι της Δυτικής Μακεδονίας στην περίοδο της Τουρκοκρατίας', στο *Ώψεις της Δυτικής Μακεδονίας*, Φλώρινα: Παν. Δυτικής Μακεδονίας, 203-209.

Φιλιππίδης, Δ., Κωνσταντάς, Γ. [1791] (1988) *Γεωγραφία Νεωτερική*, Κουμαριανού Α. (επιμ.). Αθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Asor Rosa, A. [1985] (1996), *Storia della letteratura italiana*, Firenze: La Nuova Italia.

ΑΑ.VV. (1872) *Scritti inediti di L.A. Muratori, pubblicati dalla R. Accademia di Scienze, Lettere ed Arti in Modena, a celebrare il II centenario della nascita di lui*, Modena: Zanichelli.

Baker, M. (ed) (1998) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London and New York: Routledge.

Bargelli C. (2000) ‘Tra storia dei fatti e storia delle idee. Da Muratori a Ricci: l’evoluzione del pensiero assistenziale nel Ducato Estense nel corso del secolo dei lumi’, in *Povert  e innovazioni istituzionali in Italia dal Medioevo ad oggi*, (a cura di V. Zamagni), Bologna: Il Mulino, pp. 403-418.

Bassnett-McGuire, S., Lefevere A. (eds) (1990) *Translation, History and Culture*, London: Pinter.

Burlini, C. A. (1975) ‘L’editore veronese della Filosofia Morale: G.F. Muselli’, in *Atti del Convegno Internazionale di Studi Muratoriani*, tomo III, Firenze: Olschki, pp. 239-246.

Cavazzoni-Pederzini, F. (1857) ‘La Compagnia della Carit  di L.A. Muratori’, in *Opuscoli religiosi, letterari e morali*, tomo I, Modena, pp. 382-395.

Cronin, M. (2006) *Translation and Identity*, Oxon & New York: Routledge.

Delisle, J., Woodsworth J. (eds) (1995) *Translators through History*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Delisle, J. (1999), *Translation Terminology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

De Sanctis, F. [1871] (1988) *La letteratura italiana Vol.2*, Gherardo Casini ed.

Dotti, U. (1993) *La letteratura italiana. Dalle origini a oggi*, Bari: Laterza.

Falco, G., Forti, F. (a cura di) (1964) *Opere di L.A. Muratori*, Milano-Napoli: Ricciardi.

Kitromilides, P. (1989) ‘Cultural Change and Social Criticism: The Case of Iossipos Moisioudax’, in *History of European Ideas* 10, pp. 667-676.

Muratori, L.A. (1708) *Riflessioni sopra il Buon Gusto intorno le Scienze, e le Arti*, (sotto lo pseudonimo di Lamindo Pritanio), Venezia: Pavino.

Muratori, L.A. (1712) *Piena esposizione de i Diritti Imperiali ed Estensi sopra la Città di Comacchio*, Modena: s.e..

Muratori, L.A. (1714) *Del Governo della peste e delle maniere di guardarsene, diviso in politico, medico ed ecclesiastico*, Modena: Soliani.

Muratori, L.A. (1720) *La vita del Padre Paolo Segneri iuniore della Compagnia di Gesù*, Modena: Soliani.

Muratori, L.A. (1723) *Della Carità Cristiana, in quanto essa è amore del prossimo*, Modena: Soliani.

Muratori, L.A. (1723-1738) *Rerum Italicarum Scriptores*, Milano: Società Palatina.

Muratori, L.A. (1735) *La Filosofia Morale esposta e proposta ai giovani*, Verona: Targa.

Muratori, L.A. (1737) *La Filosofia Morale*, Verona: Angelo Targa.

Muratori, L.A. (1738-1742) *Antiquitates Italicae Medii Aevi*, Milano: Società Palatina in 6 tomi.

Muratori, L.A. (1740) *Delle Antichità Estensi*, Modena: Stamperia Ducale.

Muratori, L.A. (1742) *Dei Difetti della Giurisprudenza*, Venezia: Pasquali.

Muratori, L.A. (1743) *Il Cristianesimo felice nelle Missioni de' Padri della Compagnia di Gesù nel Paraguay*, Venezia: Pasquali.

Muratori, L.A. (1744-1749) *Annali d'Italia dal principio dell'era volgare sino all'anno 1749*, Venezia: Pasquali, in 12 tomi.

Muratori, L.A. (1747) *Della Regolata Divozione de' Cristiani*, Venezia: Albrizzi.

Muratori, L.A. (1749) *Della Pubblica Felicità, oggetto de' buoni Principi*, Venezia: Albrizzi.

Muratori, L.A. (1751) *Dissertazioni sopra le antichità italiane*, Venezia: Pasquali, (opera postuma).

- Osimo, B. (2006) *Storia della traduzione*, Milano: Hoepli.
- Segre, C., Martignoni, C. [1992] (2000) *Testi nella storia. La letteratura italiana dalle origini al novecento. Vol.2 dal cinquecento al settecento*, Milano: Mondadori.
- Devoto, G., Oli G. (2000-01) *Il dizionario della lingua italiana*, Firenze: Le Monnier.
- Devoto, G., Oli G. (2004-05) *Dizionario Devoto Oli della lingua italiana*, Firenze: Le Monnier.
- Pianigiani, O. (1991) *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, Genova: edizioni Polaris.
- Zingarelli, N. (1970) *Vocabolario della lingua italiana*, Bologna: Zanichelli.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

- Αμυγδαλάκη, Ε. & Παρασκευοπούλου Α. «Μοισιόδακας Ιώσηπος». Από Ελληνομνήμων <http://195.134.75.14/hellinomnimon/authors//Misiidakas.html> (προσπελάστηκε: 26.10.2017)
- Ανέμη, (2010) Ψηφιακή βιβλιοθήκη για εκδόσεις και κείμενα. Από <http://anemi.lib.uoc.gr/>(προσπελάστηκε: 26.10.2017)
- Αριστοτέλης, (2007) *Περί αρετών και κακιών*. Από <http://www.mikrosapoplous.gr/texts1.htm> (προσπελάστηκε:26.10.2017)
- Βιβλιοθήκη παλαιών εντύπων ιταλικών εκδόσεων. www.libreriaemiliana.com (προσπελάστηκε: 26.10.2017)
- Γενικός κατάλογος ιταλικών βιβλιοθηκών. <http://www.sbn.it/opacsbn/opac/iccu/informazioni.jsp> (προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Ελληνομνήμων. Η μετάφραση του Ι. Μοισιόδακα της *Ηθικής Φιλοσοφίας*. Από
<http://195.134.75.14/hellinomnimon/0809131031140000/main.htm> (προσπελάστηκε:
26.10.2017)

Ηλεκτρονικό διαδικτυακό λεξικό. www.yourdictionary.com/intercultural
(προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Ηλεκτρονικό διαδικτυακό λεξικό Logos.
<http://www.logosdictionary.eu/>(προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Θεόφραστος, (1940) *Χαρακτήρες* μτφ. Εμμανουήλ Δαυίδ. Από
<http://www.mikrosapoplous.gr/theophrastos/theophr0.htm> (προσπελάστηκε:
26.10.2017)

Θεόφραστος, βιογραφία.
[http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%98%CE%B5%CF%8C%CF%86%CF%81%CE%
B1%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%82](http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%98%CE%B5%CF%8C%CF%86%CF%81%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%82) (προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Θεόφραστος, εργογραφία.
[http://www.innerpedia.gr/index.php?page=%CE%98%CE%B5%CF%8C%CF%86%
CF%81%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%82](http://www.innerpedia.gr/index.php?page=%CE%98%CE%B5%CF%8C%CF%86%CF%81%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%82) (προσπελάστηκε:
26.10.2017)

Θεόφραστος. *Περί δικαιωμάτων των ζώων*.
<http://www.hellenicpantheon.gr/Theofrastos.htm> (προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Κιτρομηλίδης, Π. (2004) «Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18^ο αι.»,
Αθήνα: ΜΙΕΤ. Από [http://www.greek-
language.gr/greekLang/studies/history/thema_21/07.html](http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_21/07.html) (προσπελάστηκε:
26.10.2017)

Κοβεντάρειος Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, (2010) www.kozlib.gr
(προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Μεγδάνης Χαρίσιος, βιογραφικά στοιχεία.

http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A7%CE%B1%CF%81%CE%AF%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%9C%CE%B5%CE%B3%CE%B4%CE%AC%CE%BD%CE%B7%CF%82

(προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Πολίτης, Α. (2007) «Ελληνικός Διαφωτισμός». Από

<http://logiosermis.phl.uoc.gr/lessons/110.htm>. (προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Biblionet, Λασκαράτος Ανδρέας. Από <http://www.biblionet.gr/author/7036/>

(προσπελάστηκε: 31.03.2018)

Biblioteca dei classici italiani. <http://www.classicitaliani.it/>(προσπελάστηκε:

26.10.2017)

Biblioteca digitale della letteratura italiana.

<http://www.letteraturaitaliana.net/>(προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Centro Studi Muratoriani. Από

<http://www.centrostudimuratoriani.it/muratori/filosofia-morale/>(προσπελάστηκε:

26.10.2017)

Documentazione di testi italiani. <http://www.bibliotecaitaliana.it/>(προσπελάστηκε:

26.10.2017)

EKEBI.

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=588>

(προσπελάστηκε: 31.03.2018)

Froldi, R. (2010) «Ludovico Antonio Muratori nella cultura spagnola». Από

www.cervantesvirtual.com. (προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Letteratura e lingua italiana on line.

<http://www.repubblicaletteraria.it/>(προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Muratori, L.A. (1737) *La filosofia morale esposta e proposta ai giovani*. Από

www.books.google.com (προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Muratori, L.A. Από <http://www.laterza.it/scuola/ariel/>(προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Muratori, L.A. <http://doc.studenti.it/appunti/letteratura/ludovico-antonio-muratori.html> (προσπελάστηκε: 26.10.2017)

Muratori, L.A., biografia. <http://ase.signum.sns.it/muratori.html> (προσπελάστηκε:
26.10.2017)

Βιογραφικά στοιχεία σχετικά με τον Muratori, L.A. (2010)

http://it.wikipedia.org/wiki/Ludovico_Antonio_Muratori (προσπελάστηκε:
26.10.2017)